

**ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «ОДЕСЬКА АКАДЕМІЯ
НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»
Кафедра педагогіки та освітнього менеджменту**

**Кваліфікаційна робота
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШИХ
ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО ІНКЛЮЗИВНОГО
ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА**

**«Features of the formation of tolerance of older adolescents in an
innovative inclusive educational environment»**

на здобуття ступеня вищої освіти «Магістр»

Виконала: здобувачка вищої освіти
другого (магістерського) рівня
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки
освітньо-професійної програми «Педагогіка
середньої освіти»

Літянська Ольга Сергіївна

Науковий керівник: старший викладач, кандидат
педагогічних наук Папач Ольга Іванівна

Рецензент: кандидат педагогічних наук, доцент
Звєкова Вікторія Корніївна

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту
№ _____ від _____
Завідувач кафедри
_____ Р.В. Костенко

Захищено на засіданні ЕК
протокол № _____ від _____
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)
Голова ЕК

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі проаналізовано теоретичні засади особливостей формування толерантності старших підлітків в умовах інноваційного інклюзивного освітнього середовища. Проведено емпіричне дослідження діагностичного інструментарію для виявлення рівня толерантності старших підлітків та поетапного впровадження інноваційних методів та форм формування толерантності підлітків в інклюзивному середовищі. Виявлено, що використання інноваційних форм та методів виховної роботи є ефективним для підвищення рівня толерантної культури міжособистісних взаємин старших підлітків в інклюзивному середовищі. У відповідності з цим розроблено методичні рекомендації для педагогічних працівників з метою підвищення рівня толерантності підлітків в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Ключові слова: толерантність, старший підліток, формування толерантності, інклюзивне освітнє середовище, інноваційні методи виховання.

SUMMARY

In the qualification work the theoretical bases of features of formation of tolerance of senior teenagers in the conditions of innovative inclusive educational environment are analyzed. An empirical study of diagnostic tools for identifying the level of tolerance of older adolescents and the gradual introduction of innovative methods and forms of formation of tolerance of adolescents in an inclusive environment. It was found that the use of innovative forms and methods of educational work is effective for increasing the level of tolerant culture of interpersonal relationships of older adolescents in an inclusive environment. In accordance with this, methodological recommendations have been developed for teachers in order to increase the level of tolerance of adolescents in an inclusive educational environment.

Keywords: tolerance, teenager, formation of tolerance, inclusive educational environment, innovative methods of education

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСОБЛИВОСТЕЙ	
ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ	
ІННОВАЦІЙНОГО ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	
1.1. Формування толерантності у старших підлітків, як педагогічна	8
проблема.....	8
1.2. Інноваційне інклюзивне освітнє середовище як умова формування	13
толерантності	13
1.3. Особливості формування толерантності у старших підлітків.....	21
Висновки до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ	
ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО	
СЕРЕДОВИЩА.....	
2.1. Діагностичний інструментарій виявлення рівня толерантності	30
старших підлітків.	30
2.2. Аналіз результатів дослідження рівня толерантності старших	39
підлітків в умовах інклюзивного освітнього середовища	39
Висновки до розділу 2	43
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	
3.1. Обґрунтування впровадження інноваційних методів та форм	45
формування толерантності старших підлітків в інклюзивному освітньому	45
середовищі.....	45
3.2. Методичні рекомендації щодо формування толерантності у	50
старших підлітків.....	50
Висновки до розділу 3	53
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57
ДОДАТКИ.....	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Концептуальними засадами соціального розвитку суспільного облаштування є здатність сучасного суспільства розвиватися на основі толерантності, терпимості, засудження дискримінації, поваги до людського розмаїття, рівності можливостей, солідарності та безпеки. Таким чином, головною метою соціального розвитку є створення суспільства, в якому всі верстви населення, в тому числі й особи з обмеженими можливостями здоров'я, можуть почувати себе рівноправними членами.

В практиці шкільного виховання існує проблема толерантності, а також методологічна та психологічна невідповідність працівників освіти до спілкування і роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Проблемним є сприйняття дитини з особливими потребами як її однолітками та їх батьками, так і самими педагогами. Негативне ставлення батьків до того, що їх здорові діти мають навчатися з особливими дітьми будується на побоюваннях, що орієнтація педагогів на дітей з особливостями затримуватиме розвиток навчання інших дітей. Останнім часом дедалі частіше у закладах освіти можна спостерігати випадки фізичного і морального насильства.

Провідна роль у процесі формування толерантності в суспільстві належить системі освіти. Саме тому питання надання нового фундаменту змісту, формам і методам навчання і виховання учнівської й студентської молоді, добору ефективних педагогічних технологій, які б забезпечували результативність процесу формування толерантності набули надзвичайної актуалізації у педагогічному полі. У зв'язку з цим перед науковими та педагогічними працівниками закладів освіти виникають нові складні і відповідальні завдання. Саме тому питання формування толерантності набули надзвичайної актуалізації у педагогічному просторі.

Теоретичні та методологічні засади толерантності розглядали такі науковці: О. Асмолов, Г. Бардієр, М. Бондирєва, С. Братченко, Б. Гершунський, О. Клепцова, Г. Кожухарь, В. Лекторський, А. Маслоу,

Г. Олпорт, А. Реан, Г. Солдатова, Л. Шайгерова та інші.

Особливий інтерес представляє становлення стосунків дітей в інклюзивному освітньому середовищі. Сучасні підходи до розв'язання проблеми входження дитини у новий для неї класний колектив представлено у працях А. Горбатенка, А. Жмирікова, Н. Коломинського, Г. Чернікова, Л. Бернадської, О. Волошиної, О. Муляр, А. Ремньової та ін.

Актуалізація проблем толерантності відображена в міжнародних документах ООН: «Декларації принципів толерантності» (1995 р.), «Декларації тисячоліття» (2000 р.), у Конституції України, а також у нормативних документах сфери освіти.

Вчені й педагоги практики на шляху дослідження проблеми виховання толерантності, намагаються експериментально перевірити та виділити такі педагогічні умови, форми, засоби, методи, які були б ефективними і дійсно сприяли формуванню у сучасного молодого покоління засад толерантності. Адже толерантні якості не закладені в людині від природи, а розвиваються в процесі її соціалізації.

Проблема толерантності стала дуже актуальною в педагогічному середовищі в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.. На сьогодні також існує велика кількість педагогічних праць, чії автори розглядають проблеми толерантності в сучасному учнівському середовищі. Але до тепер ще не сформувалася єдина думка щодо місця толерантності в освітньому процесі, а також щодо добору й використання таких педагогічних технологій, які були б ефективними та давали відчутні результати у вихованні даної людської якості.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що психологічний аналіз взаємостосунків підлітків з різним рівнем психофізичного розвитку може генерувати нові підходи до виховання таких найважливіших особистісних якостей, як толерантність, моральність, взаємоповага, співробітництво тощо, а також соціальною значимістю проблеми, яка контрастує з її слабкою вивченістю. У вітчизняній літературі практично немає

досліджень, спеціально присвячених питанню формування толерантності старших підлітків в інклюзивному середовищі. На заповнення цієї істотної прогалини спрямована наша робота.

Отже, актуальність проблеми, її недостатня вивченість зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Особливості формування толерантності старших підлітків в умовах інноваційного інклюзивного освітнього середовища».**

Об'єкт дослідження – формування толерантності старших підлітків.

Предмет дослідження – особливості формування толерантності старших підлітків в умовах інноваційного інклюзивного середовища.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз та дослідження ефективності застосування нетрадиційних форм та методів для формування толерантності старших підлітків в інноваційному інклюзивному середовищі та надати рекомендації щодо формування толерантності старших підлітків.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми формування толерантності старших підлітків в умовах інноваційного інклюзивного освітнього середовища.

2. Розкрити особливості формування толерантності у старших підлітків.

3. Визначити педагогічний інструментарій для формування толерантності старших підлітків.

4. Розробити методичні рекомендації щодо впровадження нетрадиційних форм та методів роботи по формуванню толерантності старших підлітків в умовах інноваційного інклюзивного середовища.

Методи дослідження: теоретичні: системний аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми дослідження; емпіричні: цілеспрямовані спостереження, анкетування батьків «На скільки Ви толерантні?», «Чи толерантна Ви особистість?» (О. Матієнко), анкетування підлітків: «Чи знаєш

ти, що таке толерантність?» (О. Матієнко), анкетування підлітків з особливими освітніми потребами «Що ти розумієш під поняттям толерантності?» (О. Матієнко), тестування на виявлення проявів толерантності старших підлітків за методикою О. Матієнко; методику Н. Кальки та З. Ковальчук «Малювання на спільному аркуші».

Експериментальна база дослідження. Науково-дослідна робота проводилася на базі ОЗО «Випаснянський ЗЗСО», Білгород-Дністровського району, Одеської області.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні ключових понять щодо формування толерантності старших підлітків в умовах інноваційного інклюзивного середовища, дослідженні та систематизації поглядів науковців щодо даної проблеми.

Практичне значення дослідження визначається тим, що одержані результати та розроблені методичні рекомендації щодо формування толерантності старших підлітків засобами сучасних нетрадиційних технологій сприятимуть покращенню налагодження позитивних взаємин між однолітками в умовах інклюзивного середовища і можуть бути використані в закладах освіти.

Апробація результатів дослідження.

Папач О., Літянська О. Формування толерантності у дітей в умовах інклюзивного навчання.: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конф. «Педагогіка партнерства в умовах модернізації дошкільної освіти: теорія та практика», м. Одеса, 23 листоп. 2021 р. Одеса : КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», 2021. С. 65-70

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури з 46 джерел, п'яти додатків, двох таблиць, однієї діаграми. Загальний обсяг 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

1.1. Формування толерантності у старших підлітків, як педагогічна проблема

Розвиток України як незалежної держави, зміна освітніх пріоритетів потребують обґрунтування і реалізації нових методологічних засад виховання підростаючого покоління. На необхідності цього наголошують основні державні документи в галузі освіти: Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту». В даних документах Людина визначається як найвища соціальна цінність сучасного суспільства, тому необхідним є пошук найбільш оптимальних шляхів для розвитку особистості [8].

Проблему толерантності у підлітковому середовищі можна назвати однією з найактуальніших та суперечливих.

Толерантність є необхідною характеристикою сучасної особистості, так як дає можливість людині бути відкритою до ідей та цінностей інших, при цьому дотримуватися моральних норм. Це є важливою умовою мирної взаємодії і поведінки в суспільстві з багатонаціональним складом, а також допомагає успішно долати негативні прояви, стереотипи та упередження стосовно інших. Хоча толерантність не є вродженою якістю, її можна розвинути шляхом цілеспрямованої виховної та соціальної роботи, успіх якої залежить від багатьох факторів, в тому числі від психологічної профілактики інтолерантності одних людей стосовно інших – таких, що мають відмінності за національною, гендерною, релігійною, фізіологічною, культурною та

іншими ознаками. Інтollerантність як проблема комунікаційних відносин між людьми з'явилася давно, а саме, протягом всього існування людства. У наш час проблема толерантності стала надзвичайно важливою та набула загострення у зв'язку зі зміною соціально-економічної та політичної ситуації в світі. Важко переоцінити актуальність дослідження теми толерантності в сучасному середовищі підростаючого покоління.

Формування толерантності підлітків вимагає відповідної організації виховної та психокорекційної діяльності. Дана діяльність має бути спрямована на зниження впливу негативних факторів як на особистість, так і на соціальне оточення. З цього стає зрозуміло, що в умовах конкретного навчального закладу для здійснення подібного розвитку повинні бути створені всі необхідні умови, які враховують особливості конкретної підліткової аудиторії, стан сформованості її ціннісної та особистісної сфери, культурний рівень та інші соціальні та психологічні характеристики. В сучасній науці широко розглядається проблема, яка стосується толерантності суспільства. Багато вітчизняних та зарубіжних дослідників у свої дослідження звертаються до вивчення даної проблеми та висвітлюють її у своїх публікаціях.

Термін «толерантність» (від лат. *tolerantia*) утворився від латинського дієслова *tolero* – «нести, тримати», а також «переносити, зберігати, годувати, залишатися». Етимологічне походження даного терміну ясно вказує на здатність людини «виносити», «переносити» важкі речі, терпіти певні незручності й негаразди. Похідні від латинського кореня *tolerance* і *toleration*, зустрічаються вже в античності і відповідають змісту «страждання». Поняття «толерантність», незважаючи на тривалий термін його існування, не має однозначного пояснення, а тому і тепер є предметом обговорення в багатьох дослідженнях. Українська дослідниця М. Мельничук вважає, що погляди вчених на сутність феномену толерантності можна умовно згрупувати наступним чином:

- психофізіологічний підхід розуміння толерантності (Ф. Василюк,

О. Клепцова);

- інтеракційний підхід (О. Асмолов, І. Гриншпун, В. Бойко);
- диверсифікаційний підхід (Г. Солдатова, О. Шайгерова);
- особистісний підхід (Л. Рюмшина, Д. Колесов, Т. Адорно);
- гуманістичний підхід (А. Маслоу, В. Франкл, К. Роджерс, Г. Олпорт);
- соціально-психологічний підхід (В. Москаленко);
- ситуаційний підхід (М. Уолцер) [31].

Т. Мотуз розуміє толерантність як соціальну норму, принцип, який покладений в основу міжособистісних і міжгрупових відносин, умову збереження людської різноманітності та ефективної взаємодії між людьми. Виходячи з цього, толерантність є необхідною умовою плідної взаємодії особистостей, незважаючи на всю їх різноманітність. Також Т. Мотуз наголошує, що толерантність – це, в першу чергу, самовиховання й розвиток у собі здібності до самообмеження, ставлення до «іншого» з позицій рівного [34].

Кожна людина – це індивід зі своєю специфічною життєвою позицією, віросповіданням, зовнішнім виглядом тощо. Вміння терпляче відноситися до цих особливостей є ознакою толерантної особистості. М. Совин вважає, що толерантністю є терпимість у суб'єкт-суб'єктних відносинах, незважаючи на можливу спочатку негативну оцінку; визнання права на існування інших смаків, вчинків, стилю поведінки, образу думок; внутрішньо усвідомлена терпимість, заснована на морально-розуміючому співпереживанні [41].

Розглядаючи толерантність як проблему в етичній площині, Б. Ясько у своєму дослідженні характеризує толерантність як утримання людиною від проявів агресивності і ворожості [46]. Тобто вміння спокійно, без агресії вийти з конфліктної ситуації є ознакою толерантної особистості.

Визначення толерантності як шляху запобігання конфліктів, як норми взаємодії в людському суспільстві, що є основою збереження розбіжностей сучасної соціальної дійсності, можна знайти у працях Г. Кожухаря [21].

В цілому під толерантністю можна розуміти прагнення і здатність до встановлення та підтримання спільності з людьми, що відрізняються у певних аспектах від домінуючого типу або не дотримуються загальноприйнятих норм та думок. Незважаючи на значну кількість досліджень, які присвячені проблемі толерантності, все ж таки даний феномен розкрито у психологічній та педагогічній науках не достатньо.

Зокрема, є значна кількість праць присвячених психолого-педагогічним експериментам формування толерантності у підлітків. Однак питання усвідомленості старшими підлітками сутності даного поняття та ознак толерантності на даний момент вивчене недостатньо та потребує більш розгорнутого дослідження, адже розробка виховних та психокорекційних програм з формування толерантності залежить від результатів таких досліджень. З метою вироблення ефективного інструментарію передачі гуманістичних цінностей підростаючому поколінню (спираючись на українську етнокультурну специфіку) є необхідними додаткові дослідження психологічних аспектів толерантної поведінки старших підлітків.

I. Дроздецька виділяє наступні ознаки сформованої толерантності:

- ціннісне ставлення до світу, самого себе, інших людей, культур і суспільства в цілому;
- формування соціального досвіду, співробітництва;
- набуття навичок конструктивної взаємодії;
- формування самостійності та відповідальності;
- розвиток емпатії;
- формування шанобливого ставлення до інших [11].

Процес формування толерантної особистості має відбуватися через розвиток у дитини необхідних соціальних навичок, які б дозволили їй жити в мирі із собою та іншими.

В. Нечерда пише, що «толерантність не може з'явитися із нічого в умовах, коли світ твердо упевнює людину в тому, що у життєвій грі

переможцем стає не терпимий, а жорстокий. Отже, її треба виховувати» [36].

Дослідник Н. Бончук вказав, що в період підліткового становлення самосвідомості і формування особистості відбувається умовний поділ соціального середовища на групи «Чужі» і «Свої». При певних умовах, враховуючи юнацький максималізм, це може служити основою для розвитку інтолерантних рис особистості, оскільки категорія «Свої» набуває однозначно позитивних рис, а «Чужі» перетворюються в явно негативну категорію, що неминуче приводить до пошуку ворога [3]. Часто такий поділ супроводжується вербальною і фізичною агресією, лихослів'ям та приниженням гідності інших людей, яких підліток категоризував як «Чужих». Критеріями визначення «Чужих» стають не тільки культурні або етнічні відмінності, вони ідентифікуються також на основі соціально-економічних, гендерних відмінностей. В основу такого поділу можуть також лягти психологічні, фізіологічні а також інші критерії. З цього можна зробити висновок, що підлітковий вік є особливим етапом у процесі становлення соціальної позиції особистості. Ціннісні та психологічні основи, закладені в підлітковому віці, впливатимуть на людину впродовж всього її дорослого життя. Саме тому в підлітковому віці необхідним є проведення спеціальної роботи з формування позитивних установок стосовно себе та інших людей, так як це напряду впливає на розвиток у толерантності сучасного підростаючого покоління.

Таким чином, спілкування підлітків з однолітками, особливо з особливими освітніми потребами, має величезне значення для його психічного, особистісного розвитку, воно істотно відрізняється від спілкування з дорослими і дає унікальний досвід для розвитку толерантності, взаємоповаги, почуття емпатії, саморефлексії, рефлексії.

Отже, толерантність – це певна соціальна норма, яка є умовою збереження людської різноманітності та ефективної взаємодії між людьми, утримання особистості від агресивних і ворожих проявів а також є нормою

взаємодії в людському суспільстві, що є основою збереження розбіжностей сучасної соціальної дійсності. Процес формування толерантності старших підлітків має будуватися через розвиток у них необхідних соціальних навичок.

З'ясуванню особливостей інноваційного інклюзивного освітнього середовища як умови формування толерантності учнів старшого підліткового віку в інклюзивному середовищі присвячено наступний параграф дослідження.

1.2. Інноваційне інклюзивне освітнє середовище як умова формування толерантності

За останній час в нашій країні збільшився інтерес до спільного навчання учнів з різними потребами в одному освітньому середовищі.

Діти з особливими освітніми потребами за своєю поведінкою дуже відрізняються як один від одного, так і від усіх інших. Конституція України та Закон «Про освіту» гарантують усім однакове право на освіту незалежно від статі, національності, стану здоров'я, раси, місця проживання й інших обставин [14]. Зважаючи на це, дуже важливо зосередити увагу на дотриманні рівних можливостей усім дітям у класі. Всі ці права можна реалізувати в усіх державних закладах освіти.

В закладах загальної середньої освіти потрібно створити умови, щоб кожен учень почувався там комфортно, незалежно від його індивідуальних особливостей, здібностей і нахилів. Саме інноваційне освітнє інклюзивне середовище є основною умовою формування толерантності у школярів різних вікових категорій та соціального статусу.

Саме поняття «інновація» в освіті не нове. В українській сфері освіти дослідження інновацій в освіті почалися у 80-х роках ХХ століття через перебудову радянської освітньої системи. Поняття освітніх інновацій розглядалося у працях багатьох вчених: Л. Даниленка, І. Беха, І. Дичківської,

А. Хуторського, В. Сластьоніна, Л. Подимової, О. Пехоти та інших. Проте єдиного визначення даного поняття не існує і досі.

Загалом термін «інновація» передбачає щось нове, таке, що ще не використовувалося, або використовувалося по-іншому. Зокрема В. Загвязінський вважає, що інновації в освіті – це комплекс елементів педагогічного процесу, які мають у собі прогресивний початок і повинні бути спрямовані на ефективне вирішення задач виховання та навчання під час зміни умов і ситуацій [13].

Будь-яка освітня інновація має бути ефективною та реалізованою в освітньому процесі у формах, методах, прийомах. З погляду І. Дичківської педагогічна інновація – це нововведення в педагогічну діяльність, зміни у змісті та технології навчання і виховання, які мають на меті підвищення їх ефективності [9].

Під інноваціями в освітньому процесі розуміються нові методики викладання, нові способи організації занять, методи оцінювання освітнього результату тощо.

Інклюзивну форму навчання також можна вважати певною інновацією в системі освіти України. Хоча у статті 3 Закону України «Про освіту» вказано, що «кожен має право на якісну та доступну освіту», на практиці це право не завжди реалізується повною мірою, особливо це стосується дітей з особливими освітніми потребами, які через індивідуальні особливості здоров'я не могли навчатися разом з іншими однолітками.

Інклюзивне навчання будується на засадах рівності, недискримінації, з врахуванням багатоманітності людини для ефективного залучення та включення всіх учасників освітнього процесу [15].

Інклюзивне навчання – це про всіх дітей. Коли ми чуємо про інклюзію, то найчастіше мається на увазі навчання та виховання особливих дітей, проте головною задачею інклюзивної освіти є набуття навичок спілкування між дітьми, незважаючи на відмінності між ними чи то зовнішні, чи то

інтелектуальні, чи психологічні. Для вирішення задачі інтеграції в суспільство здобувачів освіти з особливими освітніми потребами існує інклюзивне освітнє середовище, яке має на меті спільне навчання всіх дітей.

Відповідно до Закону України «Про освіту» «інклюзивне освітнє середовище – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [14]. Таке визначення перекликається із головними засадами нової української школи, основними принципами якої є особистісно-орієнтоване навчання, педагогіка партнерства, завдяки чому реалізувати себе має можливість кожна дитина.

Інклюзивне освітнє середовище буде комфортними та ефективним коли враховуватимуться інтереси та потреби всіх учасників даного процесу: педагогів, дітей та їхніх батьків. З цього виходить інше поняття – освітнє середовище, що включає в себе не лише заклад освіти та його працівників, а й інше оточення дитини.

Інклюзивне освітнє середовище, як умова інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у суспільство, розглядається у працях А. Колупаєвої, О. Таранченко, Н. Софій, Т. Ілляшенко, П. Таланчук, І. Кузави та ін.

А. Колупаєва та О. Таранченко у процесі організації інклюзивного освітнього середовища виділяють кілька підходів:

- системний підхід – ґрунтується на тісній взаємодії усіх суб'єктів інклюзивної освіти з метою інтеграції дітей з особливими потребами у суспільство;
- аксіологічний підхід – розглядає як основу інклюзивної освіти морально-ціннісні норми та толерантне ставлення до всіх учасників освітнього процесу;
- середовищний підхід – в основі є збалансована організація фізичного та психологічного середовища для задоволення потреб дітей з особливостями розвитку;

- командний підхід – ґрунтується на організації командної роботи всіх учасників освітнього процесу задля залучення дітей з особливими потребами в соціальне та культурне життя закладу освіти;
- кондуктивний підхід – головною ідеєю даного підходу є надання родині ключової ролі у процесі інтеграції дітей з особливими потребами в освітній процес;
- особистісно зорієнтований підхід – полягає у врахуванні специфічних особливостей дітей при організації діяльності закладу освіти [22].

В закладі освіти постійно між собою взаємодіють багато людей: педагогічні та інші працівники закладу, діти, члени родин здобувачів освіти, гості та учасники виховних заходів та інші. Тому можна сказати, що освітнє середовище – це частина життєвого та соціального простору, до якого входять багато чинників, які так чи інакше впливають на формування особистості.

Тож інноваційне інклюзивне освітнє середовище спрямоване на виховання індивідуальності, терпимості, толерантності шляхом використання інноваційних педагогічних технологій, які враховують інтереси, можливості та потреби всіх його учасників.

Велике значення для виховання толерантності відіграє організація виховного середовища. Всі члени такого середовища мають бути готовими до того, аби спокійно сприймати відмінності та у взаємодії з іншими мати здатність до толерантного спілкування, але не втратити при цьому власних позицій.

Сучасні дослідження переконують, що невід'ємною умовою формування навичок толерантної поведінки і взаємодії учнівської молоді є створення єдиного толерантного простору закладу освіти. Тобто на засадах толерантності, поваги, гуманізму та демократії мають вибудовуватися стосунки між членами педагогічного колективу, між учнями та вчителями, учнів між собою. Лише толерантний освітній простір може стати місцем для

виховання в учнів толерантних якостей.

Розмірковуючи над педагогічними умовами формування толерантності, О. Волошина робить акцент на принципах діалогічного підходу у процесі реалізації виховного процесу; формуванні в старших підлітків позитивного бачення себе та інших людей, що їх оточують а також розвитку емпатії, рефлексії, саморефлексії, взаємоповаги, взаєморозуміння, а головне – толерантного відношення один до одного [5].

Важливими умовами формування толерантності В. Тугай розглядає набуття установки на толерантність, розвиток навичок комунікативної толерантності, варіативного використання нетрадиційних методів навчання і виховання толерантності [45].

Проблемами інклюзії цікавилися багато вчених: Н. Ворон, І. Зверева, А. Мудрик, Ю. Найда, Т. Міттлер, Т. Лорман, Д. Роза, Д. Харві, С. Литвинова, О. Солнцева та інші. У своїх роботах особливу увагу вони звертали на проблему входження дітей з особливими освітніми потребами в освітній процес та здобуття ними освіти, а також необхідність формування у педагогів, батьків, однокласників, одногрупників толерантності стосовно цих дітей.

Педагогічні ідеї формування толерантної особистості присутні в багатьох роботах видатних педагогів минулого: А. Макаренка, Й. Песталоцці, В. Сухомлинського, К. Ушинського.

Принципи толерантності у сучасній науково-педагогічній площині мають реалізацію у педагогіці співробітництва (Ш. Амонашвілі, О. Ільїна, В. Шаталов та інші) педагогіці ненасильства (А. Козлова, В. Сітаров та ін.) та безпосередньо у педагогіці толерантності (М. Боритко, Г. Палаткіна, та ін.).

Організуючи інклюзивне навчання у класі, важливим аспектом є недопущення упередженого та зверхнього ставлення до будь-кого із дітей з особливими освітніми потребами. Там, де існує сприятлива атмосфера, доброта, чуйність – там існує шлях до порозуміння. Виховуючи толерантність у дітей – ми створюємо шлях до співпраці, демократичних стосунків між

дітьми, толерантного відношення.

Одним із головних завдань роботи працівників закладу освіти є розвиток у дітей співчуття і налаштування на ідеї соціальної справедливості. Звертаючи їхню увагу на те, що кожен з них має свої здібності, таланти, інтереси, якими вони можуть ділитися один з одним, педагогічні працівники закладуть фундамент розуміння цінності кожної особистості.

У дослідженнях А. Колупаєвої та О. Таранченко показано те, що без відповідної педагогічної роботи сфера дитячих стосунків може бути не формальна, так як інклюзивне навчання не може розв'язати всіх проблем міжособистісної взаємодії. Тому здатність врегульовувати конфліктні взаємини між учасниками освітнього процесу є важливим аспектом в роботі педагогів та психологів. Успішність виконання даного завдання багато в чому залежить від психологічної схильності дітей до міжособистісних контактів [23].

Як показує практика, через вплив толерантного середовища на особистість можна розв'язати такі виховні задачі: розвиток та становлення вольової сфери; формування позитивного ставлення до оточуючих людей; розвиток емпатії та навичок саморегуляції.

Видатний педагог-гуманіст В. Сухомлинський особливу увагу звертав на специфіку роботи з дітьми із заниженою здатністю до навчання, до яких можна віднести і дітей з особливими потребами. Він вважав, що такі діти потребують тонкої, делікатної роботи, в основі якої лежить індивідуальний підхід. За таких умов ці діти не відчуватимуть своєї неповноцінності [43].

Індивідуальні характеристики соціальної ситуації розвитку кожної дитини є досить різноманітними, так само як і різноманітні особливості особистості, які перешкоджають успішному входженню в нову ситуацію міжособистісної взаємодії.

Вивчаючи досвід вітчизняних та зарубіжних педагогів, які працюють у класах з інклюзивною формою навчання, можна побачити, що включення

дітей з особливими потребами у масовий колектив, де присутні як однолітки так і дорослі має певні результати. Такі діти набувають навичок адекватної реакції на зауваження та на власні помилки у роботі, які вони самі мають можливість виправляти. Також діти з особливостями розвитку стають більш самостійними, набувають навичок самоконтролю та самооцінки, при цьому підвищується рівень інтересу до навчання. В той же час спілкування з однолітками та дорослими на позиціях рівності вчить їх розв'язувати можливі суперечливі ситуації. Міжособистісне щоденне спілкування в інклюзивному освітньому середовищі позитивно впливає не лише на дітей з особливими потребами а й на нормотипових учнів, так як при цьому розширюється соціальний досвід всіх учасників освітнього процесу. Тож можна сказати, що таке спілкування позитивно впливає на розвиток толерантності та набуття навичок взаємодії у соціумі.

Для надання допомоги дитині, яка її потребує, застосовуються зусилля всієї команди. Це забезпечує можливості для обговорення всіх точок зору і надання дитині різнопланової підтримки, сприяє зростанню та навчанню всіх дорослих, які працюють разом. Тож завдяки такому партнерству з'являються умови для плідної інтеграції дітей з особливими потребами в освітній процес, сприяє успішному особистісному розвитку кожної дитини [38].

І дійсно важливо щоб не лише батьки, а й педагоги також активно включалися в процес реформування освіти. Бо те, як адаптується дитина в класі залежить від ставлення вчителя до неї. Якщо він вірить в успіх, то обов'язково досягне його. Педагогам слід виробити в собі цілісне сприйняття дитини, не зосереджуватися на її розладах, а розробити програму розвитку, спираючись на її сильні сторони. Ті педагоги, що вже мають досвід роботи на принципах інклюзивного навчання, віднайшли ряд способів включення дітей з особливими потребами в класи. А особливо важливо – знайти можливість подружити дітей з різними можливостями [24].

Освітні програми, які мають на меті залучення дітей з вадами у всі

аспекти освітнього процесу, передбачають взаємодію зі звичайними дітьми, можливість спостерігати за ними та визначати для себе приклади для наслідування. Таким чином діти з особливостями розвитку отримують такий же соціальний досвід як й інші діти [25].

Провідна роль у становленні міжособистісних стосунків у інклюзивному класі належить класному керівнику. В класі оцінка дитини іншими однолітками багато в чому залежить від думки вчителя, який є авторитетом для учнів. Негативне ставлення учителя до дитини, що потребує корекції психофізичного розвитку, формує аналогічне ставлення до неї зі сторони ровесників, в результаті така дитина стає аутсайдером в інклюзивному класі.

Найбільш ефективним прийомом у налагодженні позитивних стосунків між підлітками є прихована, опосередкована демонстрація поваги до особистості дитини з порушеннями. За таких умов доброзичливі стосунки у інклюзивному середовищі стають нормою. Внаслідок систематичної, цілеспрямованої роботи вчителя учні з особливими освітніми потребами можуть самі завоювати свій соціальний статус [19].

Створення інклюзивного середовища має на меті покращення рівня толерантності до дітей із особливими освітніми потребами. Так як право на освіту мають усі діти, тому нормотиповим дітям потрібно навчатися із дітьми з особливостями розвитку в одному середовищі. Допомогти їм усвідомити схожість між собою, цінувати здібності і таланти кожного учня, незважаючи на те чи є у дитини якісь порушення чи ні, вчитися сприймати інших такими якими вони – одна з головних задач працівників освіти.

Отже, в інноваційному інклюзивному освітньому середовищі, де навчаються діти з особливими освітніми потребами, увагу в першу чергу потрібно надавати розвитку сильних якостей і талантів дітей. Взаємодія учнів між собою сприяє не тільки когнітивному, фізичному, соціальному та емоційному розвитку учнів з особливими освітніми потребами, але й

налагодженню дружніх стосунків, завдяки чому діти вчаться природно сприймати і з повагою ставитися до людських відмінностей, стають більш гуманними, чуйними, толерантними, працьовитими людьми, які мають своє незалежне бачення дійсності, завжди готовими допомогти іншим.

1.3. Особливості формування толерантності у старших підлітків

Найбільш значущою якістю старшокласників у структурі їхньої особистості є спрямованість, у якій концентруються ставлення людини до навколишньої дійсності, до інших людей і до самої себе. Спрямованість особистості в підлітковому віці головним чином направлена на самовизначення. Думки підлітків насамперед сконцентровані на виборі власного життєвого шляху і це стосується як юнаків, так і дівчат, тому розмірковування про сенс життя і щастя є притаманним даному віку. Також підлітковий вік характеризується певним «зрівнюванням» прав старших дітей і батьків, в результаті якого їм надається більша самостійність в особистих справах, а зрештою і у вирішенні спільних сімейних питань [2].

Важливою рисою психічного розвитку юнаків і дівчат виступає формування самоповаги, яка будується на самооцінці й самовихованні. Психологічні дослідження показують, що зазвичай підлітки оцінюють себе головним чином з орієнтацією на майбутнє.

Зростання самосвідомості у підлітковому віці є характерним явищем, яке проявляється в усвідомленні своїх якостей і можливостей. У підлітків з'являється бажання оцінювати власні дії. Усвідомлення себе як особистості укріплює переконання щодо свого місця в житті. З цим пов'язаний великий інтерес до моральних проблем – щастя та обов'язку, особистих і громадських стосунків між людьми, любові і дружби. Тому можна говорити про вироблення моральної свідомості в старшому шкільному віці.

Розглянемо важливі закономірності поведінки та психологічні

особливості старшокласників, на які треба звернути увагу в процесі формування толерантності, а також рекомендації щодо відповідних дій педагогічних працівників:

- старші підлітки позиціонують себе як дорослих, тому педагогам варто це враховувати та ставитися до них відповідно;

- старшокласники вважають себе достатньо самостійними, а тому готові відстоювати своє право на власну думку – працівникам закладів освіти слід брати до уваги їхню думку, не применшуючи її значення;

- якщо на підлітків здійснюється моральний тиск від класного керівника або адміністрації школи у громадські справах, це може призвести до супротиву та загострення ситуації, тому потрібно давати поради й допомагати їм у такій формі, нібито це йде від них самих;

- можуть зверхньо ставитися до шкільних справ, які на їхню думку є дитячими, отже педагогам треба добирати для них такі доручення й справи, які вимагали б кмітливості, розмірковувань, прояву індивідуальності;

- підлітки проявляють нетерпимість до грубого ставлення, проявів ехидства, готові відплатити тим самим – педагогам слід бути якомога стриманішим;

- добре розпізнають підлабузництво та панібратства і ставляться до них вкрай негативно, тому від підлітків можна більше вимагати, але виявляти при цьому повагу;

- вони самолюбиві й образливі, особливо це стосується сумнівів у їхніх можливостях та прагненні здійснити щось значне тепер і в подальшому житті, отже треба бути дуже тактовними, оцінюючи їхні здібності, обов'язково підтримувати впевненість у собі, але не переоцінювати їх;

- підлітки виявляють себе досить педантичними якщо це стосується питання дружби або кохання, тому основним завданням педагога при цьому є вияв тактовності та чуйності, особливо якщо це відноситься до оцінки товариша чи об'єкта почуття закоханості;

- схильність до зміни настроїв притаманна даному віку, підлітки часто перебувають у стані емоційного напруження, тому для педагога важливими є навички самоконтролю аби не піддаватись впливу їхніх настроїв та не зриватись, але в той же час важливо не виявляти слабкості;
- підлітки можуть бути по-дитячому довірливі до старших, особливо до вчителів – важливо знайти до них правильний підхід і заслужити авторитет [1].

Слід особливо наголосити на важливості наставницької ролі класного керівника у старших класах. У понятті «наставник» закладено глибокий сенс виховного впливу однієї особистості на іншу. Наставник передає своєму підопічному не лише знання та вміння, а й свій життєвий досвід, свої переконання, погляди на життя, моральні настанови й принципи. Тому наставник мусить бути прикладом для вихованця.

Старшокласники ще міцно утримуються на позиції школяра, тобто вони не проти того, щоб їх вважали «об'єктом виховання», і сприймають як необхідне поставлені до них вимоги. Це означає й збереження дистанції між ними та вчителями. Водночас усвідомлення своєї дорослості та нового статусу в школі викликає в них почуття протесту проти старого стилю поведінки й ставлення до них класного керівника.

«Важкими» можуть бути насамперед ті юнаки й дівчата, які з тих чи інших причин незадоволені своїм становищем у класі і прагнуть якось проявити себе, завоювати авторитет, але порушують при цьому правила поведінки й норми взаємовідносин у колективі, самостверджуючись за рахунок більш вразливих однокласників.

Деякі старшокласники через свою підвищену чутливість, емоційне напруження гостро реагують на різні зауваження і насмішки на свою адресу. Вони їх сприймають як приниження власної гідності, взагалі як недовіру до них. Серед старшокласників нерідко зустрічаються як дівчата, так і юнаки, які незадоволені своєю зовнішністю, гостро переймаються якоюсь фізичною

вадою, навіть незначною. Вони вважають себе неповноцінними, але водночас прагнуть посісти певне місце в колективі, задовольнити свої домагання. У них часто бувають зриви, конфлікти, негативні переживання [42]. Такі учні потребують особливої уваги й вивчення індивідуальних особливостей, більшої чуйності і правильного пояснення їхніх учинків стосовно себе та дітей з особливостями розвитку.

До категорії «важких» старшокласників потрапляють так звані видатні особистості: «філософи», «гострослови», «ерудити». Такі школярі здебільшого виправдовують своє прізвище, виявляючи певну спрямованість своєї особистості і наявність тих чи інших здібностей. Але нерідко за оригінальністю цих учнів криється прагнення звернути на себе увагу, вирізнитися серед товаришів. Загалом у цьому немає нічого поганого. Але коли таке прагнення стає самоціллю, це може призвести до спустошення особистості, до зниження суспільних інтересів, до втрати самоконтролю і самокритичності, зниження рівня терпимості та поваги до інших [39].

Спілкування з однолітками є важливою частиною соціального життя підлітків, під час якого яскраво проявляються риси особистості. За всієї важливості спілкування з ровесниками, навіть із близькими товаришами, старшокласникам простіше обговорювати деякі свої проблеми зі старшими. Перед дорослим, якому довіряєш, іноді легше виявити свою слабкість і незахищеність.

Настання дорослості характеризується зацікавленістю підлітків власним психічним життям та психікою інших людей, що вказує на прояви рефлексії. Рефлексію можна розглядати в двох значеннях: як здатність звертати свідомість на себе, розмірковувати над власним психічним станом і як здатність розмірковувати за іншу людину.

Старші підлітки вважають, що мають право на власну думку, а тому у конфліктах з батьками, вчителями чи більш старшими товаришами їм має надаватись можливість виправдати свої вчинки. При цьому їм зовсім не

байдуже, що думають про них інші, але при цьому прагнуть замаскувати свої думки й почуття.

Старшокласники не терпітимуть проявів різного роду фальші, лицемірства, двоєдушності і грубості. Дуже цінують чуйність.

У деяких юнаків і дівчат межа між нормою і патологією виявляється досить прозорою. Потреба в особистісній автономії, свободі від дрібної опіки може трансформуватися в хворобливу реакцію емансипації, коли будь-яка дія старших сприймається як замах на власну незалежність. Властива даному віку захопленість, потреба в тому, щоб належати до якогось «Ми», може перейти в некритичну гіперідентифікацію з групою чи її лідером, майже до повної втрати самостійності [37].

Підлітки прагнуть бути не схожими на інших а тому часто демонструють власну індивідуальність, підкреслюючи це одягом, зачіскою, поведінкою, висловлюваннями стосовно тих чи інших подій. Але при цьому перебільшення своєї унікальності й несхожості з іншими нерідко породжує сором'язливість, страх видатися смішним, «втратити себе» у спілкуванні. Звідси виникає певна потреба в інтимності, жадоба «вилити» душу тому, хто їх зрозуміє.

У процесі усвідомлення підлітками своєї індивідуальності може виникати прагнення до тісного особистісного контакту. Це досить гостро відчувається, коли у прагненні до усвідомлення та самовираження вони очікують як поваги до власного «Я», так і вияву співучасті. Можливо саме це пояснює прагнення підлітків до спілкування у дружньому колі. Саме у міжособистісних стосунках та взаємодії проявляються їхні моральні якості, які можуть стати як перешкодою, так і позитивним чинником на шляху формування у них толерантності.

Далеко не завжди учні, до яких застосовують метод заохочення, самокритично оцінюють свої заслуги й досягнення. Навпаки, підлітки, які схильні до переоцінки своїх сил, нерідко сприймають заохочення як свідчення

своєї цілковитої досконалості, непогрішимості і самозаспокоюються. У процесі формування толерантності як риси особистості важливим є те, щоб аргументація заохочення спрямовувала увагу учнів на самовиховання, на подолання тих вад, які у них є.

Застосовувати заохочення необхідно з урахуванням самооцінки особистості залежно від її реальної позиції в досягненні позитивного результату, тобто з урахуванням конкретних індивідуальних особливостей. Так, на основі широкого педагогічного досвіду пропонується більшою мірою заохочувати невпевнених у своїх силах учнів, які є схильними до знецінювання своїх можливостей, ніж заохочувати за такі самі досягнення тих, хто схильний до зазнайства, до хизування своїми «геніальними» здібностями, хто переоцінює себе. Якщо перших доцільно заохочувати понад їхні заслуги, використовуючи так зване моральне авансування, яке певним чином зобов'язує дітей у подальшому виправдати довіру вихователя, то заохочення останніх, навпаки, слід розумною мірою обмежувати [40].

Оцінка лише результатів діяльності без урахування зусиль особистості щодо їх досягнення призводить до формального використання заохочення, особливо це стосується дітей з особливими освітніми потребами. Один і той самий результат одним учнем може бути досягнутий без особливої праці, а іншим – завдяки значним зусиллям. Природно, що, враховуючи велику суб'єктивну заслугу другого школяра (за інших однакових умов), його слід більше відзначити. Формальне ставлення до заохочення, перетворення його на своєрідну «плату» за успіх може породити в учнів, які систематично, без особливих зусиль досягають його, зазнайство, переоцінку своїх сил, самозаспокоєність, що стане перешкодою на шляху формування бажаних рис особистості.

Продумане використання заохочення дає вихователеві можливість не тільки викликати в молоді радісні почуття від власних успіхів, пробудити віру у свої сили, а й дати усвідомлення власних недоліків та бажання їх виправити.

На тлі загальної перебудови інтелектуального та емоційного планів особистості в підлітковому віці проблема стосунків із учителем стає однією з центральних. Для старшокласника досить суттєвим є те, як учитель бачить у класі саме його, відрізняє його від інших, якою мірою він як особистість – єдина і неповторна – цікавий учителеві, чи поважає вчитель його духовне «Я» [35].

Старшокласники схильні ідеалізувати улюбленого вчителя, надавати його компетентності універсального значення. Почуття прихильності має певною мірою і статеве забарвлення. Старшокласниці по-особливому ставляться до молодих учителів-чоловіків, очікують від них більшої поблажливості у навчанні; юнаки більш уважні до молодих учительок.

У старшокласників складається досить складна система відносин зі своїми вихователями. У цьому віці школярі багато знають про особисте життя. На відміну від попередніх років, молоді люди відчують своє природне наближення до вчителя, як дорослий до дорослого. З одного боку, самовідчуття дорослості робить їх більш незалежними і вільними у спілкуванні з учителем, з другого – невміння поводитися приводить до фамільярності й нетактовності. Сприймання педагога старшокласником відбувається немовби поетапно. Первинна думка про вчителя ґрунтується на його професійних даних. За тим, як у вчителя проявляється індивідуальне у способах взаємодії з учнями, в реакції на різноманітні ситуації, школярі складають думку про його моральні якості. І, нарешті, задовольнивши потребу в інформації про вчителя, старшокласник прагне вступити з ним у вибіркові стосунки, засновані на емоційному контакті [1]. Тож процес формування толерантної особистості буде ефективним за умови встановлення позитивного емоційного контакту учня та педагога.

Отже, школярі старшого підліткового віку стоять на позиціях дорослості, з ними легше порозумітися, знайти компромісне рішення, формувати почуття толерантності до людей з особливостями.

На основі викладеного, можна зробити підсумок, що підлітковий вік являє собою особливий етап у процесі соціалізації індивіда. Основа, закладена в цьому віці, залишається з ним у подальшому дорослому житті. Саме тому із старшими підлітками конче необхідно проводити спеціальну роботу з формування позитивних установок стосовно себе та інших людей з метою розвитку у них толерантності.

Висновки до розділу 1

В результаті аналізу теоретичних джерел можна зробити висновки, що толерантність є необхідною характеристикою особистості сучасних підлітків, так як дає їм можливість бути відкритими, терпимими до поглядів та цінностей інших людей.

Толерантність старших підлітків можна розвинути в результаті цілеспрямованої виховної та соціальної роботи, організувавши відповідну виховну та психокорекційну діяльність, спрямовану на зниження впливу негативних факторів як на особистість, так і на соціальне оточення в умовах інноваційного інклюзивного освітнього середовища. Метою створення такого середовища є сприяння розумінню і толерантності підлітків до однолітків із особливими освітніми потребами; допомога в усвідомленні схожості між собою, аби цінувати здібності і таланти кожного учня, незважаючи його особливості.

Спілкування з однолітками є важливою частиною соціального життя підлітків, в результаті якого розкривається індивідуальність особистості та формуються певні ціннісні установки, які впливають на міжособистісні взаємини у подальшому житті. Тому процес формування толерантності у старшому підлітковому віці має бути цілеспрямованим та продуманим, оскільки старшокласники вважають себе дорослими та самостійними, а тому не терплять «тиску». Задля встановлення позитивного емоційного контакту з

підлітками педагогам слід враховувати їхнє право на відстоювання власної позиції, за умови, що вона не принижує погляди та цінності інших учасників освітнього процесу, особливо в умовах інклюзивного освітнього середовища, де має бути атмосфера чуйності, терпимості, емпатії та толерантності.

Дослідженню формування толерантності старших підлітків в умовах інклюзивного освітнього середовища присвячений наступний розділ.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО СЕРЕДОВИЩА

2.1. Діагностичний інструментарій виявлення рівня толерантності старших підлітків

Для дослідження особливостей взаємостосунків підлітків ми здійснили порівняльний аналіз міжособистісних стосунків в інклюзивних та звичайних класах. Аналіз міжособистісних стосунків має певні методичні труднощі. З'ясовано, що вони не виявляються при безпосередньому спостереженні за поведінкою. Якщо взаємодії і спілкування мають зовнішні засоби вираження, то відносини можуть бути ніяк зовні не представлені, а існувати лише у внутрішньому плані – у формі уявлень, спогадів. Тому відношення слід розглядати як внутрішню спонукальну основу спілкування і взаємодії. Дія здорового учня на користь однолітка з особливими освітніми потребами може мати різну мотиваційну основу: бажання відповідати нормі «здорові допомагають слабшим», прагнення заслужити заохочення, побоювання отримати зауваження у випадку скарги та ін. Внаслідок цього, якісні характеристики відносин між учнями ми розуміли через дію і мотиваційно-емоційне забарвлення та його супровід.

Науково-дослідна частина кваліфікаційної роботи складається з двох напрямків:

Перший напрямок – вивчення рівня обізнаності підлітків, батьків проблемами толерантності та інтолерантності.

Другий напрямок – вивчення міжособистісних стосунків в інклюзивних класах за допомогою емпіричного дослідження.

В першому напрямку дослідження використовувалися такі методи науково-педагогічних досліджень: анкетування, тестування, спостереження.

Наше дослідження в першому напрямку було спрямоване на дослідження того, наскільки старші підлітки розуміють психологічні характеристики толерантності та на визначення її проявів серед старшокласників в інклюзивному середовищі.

Об'єктом дослідження були учні 10-11 класів ОЗО «Випаснянський ЗЗСО», Білгород-Дністровського району, Одеської області. Кількість учнів, що брали участь у дослідженні: 10 клас – 26 учнів, із них 8 дівчат; 11-А клас – 18 учнів, із них 9 дівчат; 11-Б клас – 17 учнів, із них 5 дівчат. Всього – 61 учень, із них 22 дівчинки. Всього у дослідженні брали участь 3 учнів з особливими освітніми потребами, із них 2 дівчинки.

Так як найближче оточення підлітків має великий вплив на формування толерантної особистості, об'єктом дослідження були також батьки учнів у кількості: 10 клас – 12 батьків; 11-А – 10 батьків; 11-Б – 8 батьків. Всього – 30 осіб.

Були проведені анкетування батьків, анкетування та тестування учнів з метою виявлення рівня їхньої толерантної культури (див. додаток А, Б, В, Г).

Нами було проведено анкетування батьків з метою виявлення рівня їхньої толерантної культури та рівень готовності до інклюзивного навчання своїх дітей. Було використано анкету «На скільки Ви толерантні?», «Чи толерантна Ви особистість?» (див. додаток А), яка має 10 питань закритого типу. Мета: виявлення рівня толерантної культури батьків та рівень їх готовності до навчання дітей в інклюзивному класі. Було з'ясовано на скільки глибоко старше покоління розуміється в поняттях толерантності в сучасному світі; чи виховують батьки риси толерантності в своїх дітей; чи готові вони до того, щоб їхні підлітки мали контакти з дітьми з особливими освітніми потребами; зрозуміти на скільки батьки психологічно готові до інклюзивного навчання.

Також у ході дослідження було проведено анкетування підлітків з метою проаналізувати поняття толерантності з точки зору підростаючого покоління; з'ясувати ставлення до однолітків з особливими освітніми потребами а також моральну та психологічну готовність до навчання в інклюзивному середовищі. Анкета для підлітків: «Чи знаєш ти, що таке толерантність?» (див. додаток Б) має 12 питань відкритого типу.

З метою проаналізувати розуміння поняття толерантності дітьми з особливими освітніми потребами та визначити рівень їхньої психологічної готовності до навчання з однолітками з нормотиповим розвитком та ставлення до навчання в інклюзивному класі було проведено анкетування «Що ти розумієш під поняттям толерантності?» (див. додаток В). Дана анкета має 8 питань відкритого типу.

У ході дослідження проводилося тестування на виявлення проявів толерантності старших підлітків (див. додаток Г) з метою виявлення рівня толерантності молоді та надання рекомендацій щодо корекції власної поведінки для побудови більш гармонійних відносин з оточенням. Тест складався із 5 питань закритого типу.

Дані анкети та тест використовуються у методичних рекомендаціях О. Матієнко [30].

На думку учнів, толерантною людиною можна назвати того, хто має певні психологічні ознаки і проявляє їх у міжособистісних контактах. Такими ознаками були названі наступні: доброзичливість, чуйність, небайдужість, повагу до інших, коректне ставлення до думок інших, мудрість, справедливість, терплячість, врівноваженість, ввічливість, турботливе ставлення, самоконтроль, культуру мови, неупередженість, комунікабельність, чесність.

Зважаючи на те, що толерантність, як моральна якість особистості, формується при розумно організованій педагогіці співробітництва, в спілкуванні, в міжособистісних стосунках в сім'ї, групі, класі.

Тому другий напрямок був спрямований на одержання більш об'єктивної картини під час вивчення міжособистісних стосунків в інклюзивних класах. Були використані методики, у яких було задано різну міру спільності дітей, що дозволяло чіткіше побачити певні сторони прояву відносин та толерантного відношення один до одного. У вільні від регламентації дорослих учнівських взаємодіях найяскравіше простежувався інтерес підлітків різних можливостей один до одного і спрямованість їх спілкування.

Задаючи просторові і предметні обмеження, ми викликали у інклюзивних групах необхідність діяти поруч, і тим самим провокували відтворення звичних для них форм спілкування та способів розв'язання проблемних ситуацій. У спільній діяльності підлітків з різними можливостями більшою мірою проявлялися існуючі у них способи співробітництва. Таким чином, для вивчення міжособистісних стосунків дітей у інклюзивних групах ми вибрали такі ситуації: вільні взаємодії дітей та спільну продуктивну діяльність.

Під час аналізу спілкування дітей у всіх ситуаціях виявлялись і підраховувались наступні показники: інтенсивність спілкування; переважна спрямованість спілкування; характер спілкування; характер поведінки.

Розкриємо зміст кожного з показників спостереження.

1. Інтенсивність спілкування визначалась за частотою контактів з дітьми з особливостями в розвитку протягом одиниці часу. Контакт ми вважали будь-який обіг, ініційований учнем.

2. Показник «переважна спрямованість спілкування» відображав, на що більшою мірою спрямований інтерес підлітків під час спілкування (на предметні взаємодії, на себе, на інше, на загальну діяльність).

3. Характер спілкування виражався у забарвленні емоційних реакцій, які виявлялись у дитини спілкування з партнером: а) негативний (проявлявся в глузуваннях, образі іншого); б) демонстративний (виражався у порівнянні із

собою, у свідомо вигідному для себе становищі); в) позитивний (відображав інтерес, участь, підтримку, толерантність до іншого учня).

4. Поведінковий характер виражався у діях, які були спрямовані на співрозмовника: а) агресивний (проявлявся в діях, які приносили шкоду іншому); б) прагматичний (відображався в обмані, пошуку особистої вигоди, в маніпулюванні); в) просоціальний (виявлявся у діях на користь іншого, у наданні допомоги) [38].

У ході дослідження використовувалася методика «Спостереження за вільною взаємодією підлітків». Ця методика дала змогу одержати загальне уявлення про спілкування учнів. У вільному спілкуванні, за відсутності організуючих дій з боку вчителя, підлітки були вільні у своєму виборі. Внаслідок цього в ході спостереження ми мали можливість простежити, наскільки часто кожен підліток як партнера спілкування вибирає дітей з особливими потребами і переважно на яку діяльність спрямоване їх спілкування, а також його характер та поведінка.

Процедура спостереження проводилась протягом трьох днів на великих перервах між уроками (використовувалася методика організації перерв за Ш. Амонашвілі). Деякий час спостерігач перебував у групі учнів, не проявляючи зовнішньої активності, не включаючись у взаємодії з дітьми. Після того як діти звикали до присутності незнайомої дорослої людини і починали поводитися звичним чином, спостерігач приступав до записів протоколу спостереження.

Показники методики оцінювалися за умовною трибальною шкалою. У якості критерію оцінки ми брали міру виразності «дій на користь іншого» (тобто просоціальну поведінку) і співпереживання йому.

Інтенсивність контактів розраховувалась за формулою $H = K/N$, де K – контактів за 2 години, N – загальна кількість дітей у класі.

При переведенні показника інтенсивності контактів в бальну систему максимальне значення показника дорівнювало 4. Воно було отримане у

процесі спостереження в інклюзивному класі, у якому підлітки безупинно взаємодіяли протягом усього часу спостереження (умовно вийшло 106 контактів, у групі були присутні 26 підлітків):

1 бал – при значенні інтенсивності менше 1 (відсутні або нечасті контакти);

2 бали – при значенні інтенсивності від 1 до 3 (середня кількість контактів);

3 бали – при значенні від 3 до 4 (часті й безперервні контакти).

Переважна спрямованість спілкування оцінювалась наступним чином:

1 бал – спрямованість на предмети, на себе;

2 бали – спрямованість на іншого учня;

3 бали – спрямованість на спільну діяльність.

Характер спілкування:

1 бал – негативний;

2 бали – демонстративний;

3 бали – позитивний.

Характер поведінки під час взаємодії:

1 бал – агресивна поведінка;

2 бали – прагматична поведінка;

3 бали – просоціальна поведінка.

Також ми використали методику «Малювання на спільному аркуші» з урахуванням методичних рекомендацій Н. Кальки та З. Ковальчук [18].

Для виявлення специфіки міжособистісних стосунків підлітків нами було змодельовано ситуацію спільної групової діяльності. У ній було задано просторові і предметні обмеження для підлітків.

Обмеження зовнішнього, предметного ресурсу були задані наступним чином:

1. Для малювання пропонувався один великий аркуш ватману формату А2.

2. У малюванні брали участь 12 учнів. Число їх було достатнім, щоб усім вистачало місця навколо аркуша, за умови компактного розміщення. У цих умовах в учнів з'явилась реальна необхідність підсунутися, уступаючи комусь, або боротися із сусідами, «відвойовуючи» собі більший простір аркуша.

3. Дітям пропонувались спеціальні ручки для малювання, по кількості на одну менше, ніж число учнів в цілому.

4. Для прояву в дітей творчої ініціативи і можливості обговорювати різні ідеї малювання пропонувалось завдання відкритого типу.

За цією методикою робота проводилась в інклюзивних та звичайному класі. Для більш ширшого вивчення особливостей взаємодії нормотипових учнів з дітьми з особливими потребами було створено дві інклюзивні групи, до яких увійшли як учні з інклюзивного класу так і зі звичайного. В дослідженні брали участь діти з рівномірним їх розподілом за віком. Робота проводилась у другу половину дня, в окремій кімнаті. Вчитель був присутній, але його заздалегідь просили не включатися в процес. Спостерігач розкладав аркуш ватману перед дітьми, у середину аркуша клав 11 ручок для малювання. Спеціально велось спостереження за поведінкою підлітків під час виявлення невідповідності кількості ручок кількості учасників.

Завдання звучало так: уявіть вашу схожість з рослинним або тваринним світом, оберіть образ і створіть спільну картину: «Чарівний відпочинок на природі». Розповісти потрібно так, щоб іншим дуже захотілось прийти до вас. Щойно придумаете, що саме вам хотілося б намалювати, можете брати ручки і приступати до роботи. Малювати потрібно на одному аркуші всім разом.

У ході спостереження ми вели протокол, робили відеозапис, а потім здійснювали кількісний і якісний аналіз. У процесі аналізу міжособистісних взаємодій виявлялись і підраховувались такі показники: інтенсивність спілкування, переважаюча спрямованість спілкування, характер спілкування, характер поведінки.

Ці показники оцінювались за такою шкалою:

Інтенсивність спілкування:

1 бал – у процесі малювання відокремлюється від малюнків інших дітей, виказуючи до них незначний інтерес;

2 бали – показник кількості контактів середній, більшою мірою проявляється при обміні спеціальної ручки, у незначній зацікавленості роботами інших підлітків;

3 бали – часті й безперервні контакти, у випадку спільної діяльності дітей.

Переважаюча спрямованість спілкування:

1 бал – на предмети; на себе;

2 бали – на іншого і на його малюнок;

3 бали – на спільне малювання.

Характер спілкування:

1 бал – негативно висловлюється щодо роботи іншого, знецінюючи його зусилля;

2 бали – вихваляється своїми ідеями, уміннями;

3 бали – виказує зацікавленість, позитивне ставлення до роботи іншого, пропонує співробітництво, проявляє толерантність.

Характер поведінки:

1 бал – відштовхує товаришів, вивільняючи собі місце навколо аркуша; у процесі малювання виказує невдоволення браком простору для власного малюнка, внаслідок чого може малювати поверх малюнків інших дітей; відбирає в інших ручку;

1 бали – прагне маніпулювати, керувати іншим, вказуючи на його недоліки в менторському тоні;

2 бали – малює разом з іншими дітьми, обговорюючи загальний задум, свою частину малюнка.

Гарною ілюстрацією, що підтверджує взаємодії дітей та прояву

моральних якостей у процесі малювання, є спільний малюнок. Його аналізували за наступними параметрами: загальне заповнення простору аркуша; розміщення малюнків відносно один одного; різнобарвність малюнків; різноманітність ідей малюнків.

Результати спостережень дали змогу виділити наступні варіанти міжособистісних стосунків дітей.

Відсторонене ставлення характеризувалось низьким інтересом підлітка до інших дітей. Це виражалось у перевазі індивідуальних форм активності і високої нормативності у висловленнях і в поведінці. Учень з таким типом ставлення часто демонстрував просоціальну поведінку стосовно іншої дитини, але воно ніяк не підкріплювалося емоційно.

Егоцентричне ставлення характеризувалось яскраво вираженим прагматизмом. Головним мотивом поведінки було прагнення реалізувати свої інтереси й одержати максимальну для себе вигоду. Всі проблемні ситуації дитина з таким типом ставлення вирішувала винятково на свою користь.

Конкурентне ставлення виражалось у тому, що інша особистість виступала як предмет порівняння. У дітей спостерігалось прагнення до індивідуальних досягнень, до своєї переваги в умовах боротьби з однолітком, до демонстрації своїх досягнень у різних видах діяльності, у відстоюванні своїх переваг у порівнянні з партнерами.

Знецінювальне ставлення виражалось у прагненні підлітка з нормальним розвитком самоствердитись за рахунок інших. Воно проявлялось у негативних висловлюваннях стосовно дій решти учнів. Таке ставлення, переходячи на особистості стає образою, приниженням.

Співпричетне ставлення проявлялось у прагненні до спільної діяльності, в узгодженні інтересів, пошуку спільності, допомоги, взаємовиручки.

В ході спостереження стало зрозуміло, що є необхідність в розробці та впровадженні нетрадиційних організаційних форм виховної роботи,

інноваційних методів та прийомів для формування толерантності, розвитку логічного та критичного мислення старших підлітків. Саме цій проблемі присвячений наступний розділ нашого дослідження.

2.2. Аналіз результатів дослідження рівня толерантності старших підлітків в умовах інклюзивного освітнього середовища

Перший напрямок науково-дослідної частини кваліфікаційної роботи – вивчення рівня обізнаності підлітків, батьків проблемами толерантності та інтолерантності.

Для проведення першого напрямку були використані анкети для батьків, тести та анкети для підлітків.

Анкета для батьків: «На скільки Ви толерантні?)/«Чи толерантна Ви особистість?» (див. додаток А).

В анкетуванні брали участь 30 батьків учнів 10-11 класів. Як бачимо з таблиці 3.1, виявилось, що батьки, незалежно від міри своєї зайнятості, стежать за розвитком своїх дітей, але з поняттям толерантності знайомі не всі. Лише 35% батьків розуміються в суті поняття і велику увагу приділяють вихованню у дітей рис толерантності, готові до інклюзивного навчання, цікавляться новинами в педагогічній літературі. Але 20% поставилися до інклюзії обережно, 15% – проти. Більшість батьків в міру своєї цілковитої зайнятості у вихованні та навчанні дітей цілковито покладаються на освітні заклади – 35%.

Таблиця 3.1.

Ставлення батьків до навчання дітей в інклюзивних класах (у %).

Групи	Тип ставлення			
	Готові до інклюзивного навчання	Ставляться з обережністю	Не визначилися	Не готові
Батьки	35	20	35	15

Анкета для підлітків: «Чи знаєш ти, що таке толерантність?» (див. додаток Б) та анкета для дітей з ООП: «Що ти розумієш під поняттям толерантності?» (див. додаток В).

За даними анкет, на думку учнів, більш толерантними в українському суспільстві є жінки, ніж чоловіки; молодь, аніж старші люди; люди, які мають середні заробітки, аніж багаті або менш забезпечені матеріально. Такі висновки підлітків щодо толерантності різних соціальних груп можуть ґрунтуватися на стереотипах із соціального середовища, в якому вони зростають. Також в основі даних висновків можуть бути власні спостереження, які накопичуються внаслідок позитивного чи негативного досвіду комунікації. Підлітки розуміються в понятті толерантності. Підлітки з особливими потребами розуміються слабше. Готові з задоволенням навчатися в інклюзивному класі.

Визначаючи сутність поняття «толерантність», найбільш поширеними були наступні: терпиме ставлення до тих, хто відрізняється від загальноприйнятих норм; відсутність вимог, щоб всі були схожими на тебе; доброзичливе ставлення до всіх, незалежно від того, чи подобається тобі людина; звичка з повагою відноситися до інакшої точки зору. Водночас, у групах з учнями з особливими освітніми потребами, підлітки відверто зізнавались, що нерідко їх вчинки не можна назвати толерантними, оскільки розуміння правильності ставлення до несхожих на тебе людей часто перекривається негативними установками, які вже сформувалися до цього часу.

У ході відповідей на питання анкети 65% підлітків вважають себе швидше толерантними, ніж інтолерантними, готовими навчатися з дітьми з особливими освітніми потребами, 16% назвали себе цілком толерантними, 6% опитуваних визначили себе швидше інтолерантними, ніж толерантними, 4% показали себе готовими бути толерантними, але визнали, що, нажаль, не завжди їм це вдається, 6% з позицією не визначились.

На питання анкети, чи знайомі підлітки з по-справжньому толерантними людьми, позитивно відповіло лише 68% опитуваних. Хоча переважна кількість опитуваних має досвід спілкування з по-справжньому толерантними людьми, дані показники могли б бути кращими. Адже вони свідчать про те, що 32% підлітків ще не зустрічалися із зразками справжньої толерантності. Однак те, що переважна частина опитуваних має гідні зразки для наслідування, навіює оптимізм і надію на те, що зрештою ми побудуємо суспільство, в якому глибоко вкореняться цінності, що стануть фундаментом толерантної масової свідомості.

Тест на виявлення проявів толерантності старших підлітків (див. додаток Г) показав наступні результати (рис. 3.1).

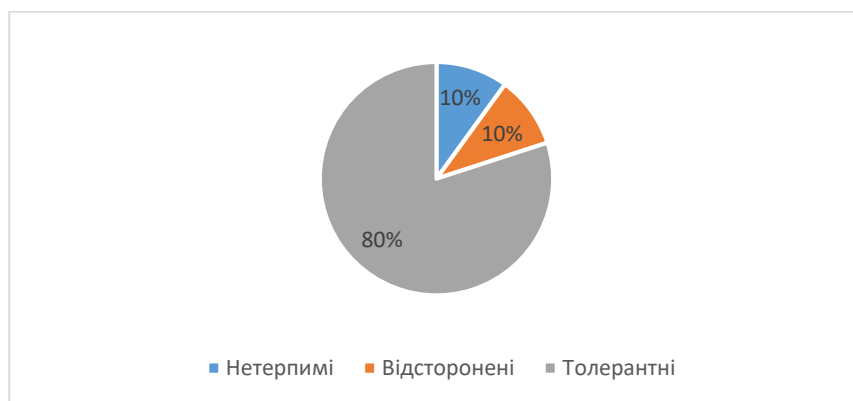

Рис.3.1. Діаграма проявів толерантності

5 учнів, що становить 10 % досить категоричні, негнучкі, нетерпимі до інших людей. Маючи таку позицію, вони ризикують залишитися самотніми! Їм необхідно розпочати розмірковувати над висловом: «Всі люди різні – не кращі й не гірші, а просто різні».

6 учнів, що становить 10 % характеризуються як, певною мірою, відсторонені особи, які керуються таким принципом «Моя хата – скраю, я нічого не знаю», або ж мають достатній рівень витримки щодо поведінкових проявів, поглядів, переконань решти людей. Їм необхідно, по-перше намагатися визначити межу своєї терпимості; по-друге, зважати, щоб не справляти на інших враження надто байдужої людини.

50 учнів, що становить 80 % є толерантними особами, які цінують людей, поважають їхні почуття, переконання, незалежно від того, чи збігаються вони з їх власними.

Тому другий напрямок першого етапу був спрямований на одержання більш об'єктивної картини під час вивчення міжособистісних стосунків в інклюзивному середовищі. Були використані методики, у яких було задано різну міру спільності дітей, що дозволяло чіткіше побачити певні сторони прояву толерантного відношення один до одного

Методика спостереження за вільною взаємодією підлітків дала змогу одержати загальне уявлення про спілкування учнів.

В ході спостереження виявилось, що переважна спрямованість спілкування направлена на спільну діяльність. Характер спілкування підлітків був переважно позитивний та вирізнявся просоціальною поведінкою.

Методика «Малювання на спільному аркуші».

Для виявлення особливостей міжособистісних стосунків підлітків нами була змодельована ситуація, основою якої є спільна групова діяльність.

Розглянемо, як представлені дані варіанти стосунків підлітків в інклюзивних групах і звичайних класах (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

Відмінні риси ставлення у стосунках підлітків в інклюзивних групах і класах та звичайному класі (у %).

Групи	Тип ставлення				
	Відсто- ронене	Егоцентри- чне	Конку- рентне	Знеціню- вальне	Спів- причетне
1	20	60	-	10	10
2	75	15	-	5	5
Учні 10 кл. (інк.)	20	22	5	23	30
Учні 11-А кл. (інк.)	24	26	15	-	35
Учні 11-Б кл. (зв.)	18	31	32	-	19

Як видно з таблиці 3.2., між інклюзивними групами та класами й звичайним класом виявились істотні розходження. Значна неоднорідність спостерігається і в самих інклюзивних групах.

Отже, отримані результати вказують на те, що характер міжособистісних стосунків у інклюзивних групах та класах широко варіюється, при цьому у кожній з них переважає ставлення між підлітками якого-небудь одного типу. Проте в звичайному класі є більш рівномірними різні типи міжособистісних стосунків.

Висновки до розділу 2

Таким чином дослідження показало, що те, наскільки гармонійно складаються міжособистісні взаємини старших підлітків з однолітками залежить від:

- сприятливої сімейної атмосфери, де готові приймати підлітка, як рівного;
- рівня прийняття підлітка однолітками;
- рівня розвитку лідерських якостей;
- товариських взаємин з дорослими і, в то й же час, розвитку в собі самостійності;
- намагання завершувати розпочате;
- домінування веселого, життєрадісного настрою, толерантності, вихованості.

Проте, чим менші прояви невпевненості у своїх силах, переконань у власній меншовартості, тривожності, відсутності належного розвитку комунікативних умінь та успіхів на заняттях, батьківського налаштування на невдачу, тим краще розвинені вказані вище аспекти.

Якість міжособистісних взаємин старших підлітків з однолітками нерозривно пов'язана з емоційною атмосферою у родині, прийняттям підлітків

батьками та їхньої готовності спільно вирішувати конфліктні ситуації. Від здатності батьків визнати право своєї дитини на власний життєвий шлях та підтримки їх при цьому, залежить самооцінка підлітків та, як результат, набуття ними якостей толерантності.

Товариськість підлітків з однолітками залужить також від їхньої готовності завершувати розпочаті справи, прагнення до самостійності, впевненості у собі, лідерських якостей, життєрадісності, вміння налаштовуватися на позитив, готовності виявити співчуття товаришеві, якщо він виглядає засмученим. Не меншого значення мають і товариські стосунки з дорослими, налаштування на виконання їхніх прохань та доручень, рівень розвитку інтересу до пізнання а також стан здоров'я підлітків.

Отже, з огляду на вищезазначене, виникла необхідність в розробці та впровадженні нетрадиційних організаційних форм виховної роботи, інноваційних методів та прийомів для формування толерантності, розвитку логічного та критичного мислення старших підлітків. Цьому присвячений наступний розділ нашої роботи.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

3.1. Обґрунтування впровадження інноваційних методів та форм формування толерантності старших підлітків в інклюзивному середовищі

Отримані результати свідчать про те, що почуття толерантності достатньо сформовані не у всіх підлітків в міру різних причин:

- низький виховний потенціал;
- насторожуюче оточення підлітків;
- недостатній рівень розвитку та рівень сприймання;
- безучасність у вихованні батьків, відсутність батьків;
- недостатність виховного впливу освітнього закладу та ін.

Стиль виховання, який спрямовано на встановлення стосунків у дітей в інклюзивному класі, як було представлено в попередній частині даної роботи, має поєднувати в собі такі психолого-педагогічні умови:

- врахування актуальних запитів розвитку кожного учня для організації співтовариства підлітків;
- підтримка активності, ініціативи, що дає можливість проявити індивідуальність і творчий початок кожного підлітка;
- спрямованість на спільні дії для можливості розвитку толерантності підлітків в інклюзивному освітньому середовищі.

У зв'язку з особливостями підліткового віку, як було досліджено у попередньому розділі, процес формування толерантності старших підлітків має спиратися на сучасні методи та форми роботи, з врахуванням інтересів, поглядів та життєвого досвіду дітей даного віку.

Використання інноваційних методів та форм у процесі виховання підлітків розглядали у своїх працях такі науковці: І. Шкільна, О. Кочкурова, С. Ярмоленко, М. Бабкіна, Ю. Багатюк, Н. Тарасенко, О. Прокоф'єва,

О. Царькова та інші.

Використання інноваційних способів та методів педагогічного впливу, на нашу думку, є доцільним задля покращення результатів процесу виховання толерантності підлітків. Такими методами є ті, що пробуджують активність, підвищують рівень самостійності, навчають комунікації та висловлюванню своїх думок, тобто активні методи [16]. Під час використання таких методів виховання старшокласники є активними учасниками, а не пасивними слухачами. Вони мають можливість взаємодіяти не лише з вчителем а й між собою, формуючи таким чином навички демократичного, толерантного відношення до оточуючих. Роль педагога під час використання таких методів зводиться до фасилітації діяльності підлітків. Адже інноваційність педагога відображається не лише у використанні чогось нового у своїй виховній діяльності але й у відкритості до діалогу з учнями на психологічних позиціях рівності [32].

На думку О. Безпалько тільки у взаємодії та діалогічному спілкуванні може розкритися сутність людини, що дасть змогу краще зрозуміти її іншими людьми, та привести до усвідомлення самого себе. Коли такий діалог переривається, втрачається ефективність взаємодії [1]. Тому педагогічна взаємодія з підлітками повинна мати діалогічний характер та будуватися на принципах відкритості, гуманізму та рівності. Таким вимогам відповідають інтерактивні методи та прийоми, в основу яких покладена взаємодія та співпраця, під час якої кожен учасник може не тільки висловити власну позицію стосовно певного питання, а й почути думки та переконання інших та усвідомити, що власна думка не є єдиною можливою та правильною. Таким чином, в результаті використання інтерактивних методів мають можливість розвиватися прояви толерантності підлітків.

У процесі формування толерантності старших підлітків, на нашу думку, доцільним є використанні таких інноваційних методів та форм, які б враховували індивідуальні особливості підлітків та були спрямовані на

самоактуалізацію та самовираження дітей, тобто є особистісно-орієнтованими. До таких можна віднести: рольові ігри, соціометричні вправи, психогімнастику, програвання ситуацій, дискусії, драматизації, обговорення фільмів, тренінги, виставки, арт-терапію, вправи для релаксації, інтерактивні заняття та ін. [17].

Дослідивши особливості підліткового віку та наявний рівень їхньої толерантності, стає зрозуміло, що покращити рівень сформованості толерантної свідомості старших підлітків можна, застосувавши поетапне проходження ними шляху від позитивного сприйняття толерантності та усвідомлення її значущості до спрямованості на неї у своїй поведінці. Використання інноваційних методів виховної діяльності, на нашу думку, цілком відповідає поставленим задачам і в поєднанні з традиційними методами можна очікувати кращого результату у роботі з сучасними підлітками.

На перших етапах роботи по формуванню бажаних навиків найдоступнішими та найзручнішими є ситуаційні ігри та вправи. Головним призначенням таких форм роботи є орієнтація підлітків на творчу поведінку. При формуванні толерантних якостей особистості ці методи є доцільними, так як допомагають зняти напруження в групах, ближче познайомитись, підліткам з особливими освітніми потребами зняти скутість. З погляду С. Максименко, О. Прокоф'євої, О. Царькової, О. Кочкурової дані вправи допомагають покращити навички емпатії, пізнання один одного [29]. При цьому під час таких ігор та вправ учасники мають можливість приміряти на себе певну модель спілкування, з якою раніше могли себе не асоціювати. Тобто подивитися на якусь життєву ситуацію з іншого боку, адже під час таких видів діяльності не існує певного алгоритму поводження і підліткам доводиться шукати власні способи їх вирішення, а це, в свою чергу, спонукає до саморефлексії.

Отже ситуаційні ігри та вправи можуть стати ефективним

інструментом для відпрацювання поведінкових навичок у ситуаціях, які можуть виникнути в житті підлітків.

На думку О. Тимченко дієвою формою роботи з формування толерантності підлітків є тренінгові заняття. Вони поєднують в собі індивідуальні та групові прийоми роботи, метою яких є формування нових навичок та умінь, які дозволять поводити себе толерантно в різноманітних ситуаціях, а також спрямовані на усвідомлення соціальних установок [44].

Особливостями тренінгу є те, що це груповий процес, під час якого учасники мають змогу виявити своє місце серед інших членів «мікросуспільства», яке уособлює група, та здобути певний соціальний досвід. Також дана форма заняття передбачає активну взаємодію всіх учасників, тобто має інтерактивний характер, та включає в себе обмін інформацією. Таким чином кожен має можливість висловити власні думки, поділитися переживаннями, окреслити власну позицію.

Кожне тренінгове заняття має певну мету. Це може бути пошук учасниками відповідей на питання, які допоможуть у самоідентифікації особистості; спонукання до самовдосконалення; здобуття досвіду комунікації з людьми, які не схожі на інших тощо [29].

Тренінг, в першу чергу, направлений на постановку запитань та пошук відповідей. Тому такі форми роботи, на відміну від традиційних, виявляють весь потенціал людини а також розвивають самостійність, здатність до прийняття рішень та взаємодії. Доцільність використання даного методу можна розглянути на прикладі наступного тренінгового заняття.

Під час проведення дослідження стало зрозуміло, що тренінгові заняття є ефективною формою виховної діяльності у роботі з підлітками. Атмосфера під час проведення тренінгів передбачає вільний вияв думок і, як результат, знаходження однострумців. Даний вид організації роботи спонукає підлітків займати активну позицію та відстоювати власну думку, не припиняючи при цьому цінності інших думок.

До інноваційних форм роботи, які на певних етапах можуть бути спрямовані на формування толерантності старших підлітків в умовах інклюзивного освітнього середовища, на нашу думку, можна віднести й арт-терапевтичні заняття. На думку Н. Кальки та З. Ковальчук такий вид занять є ефективним для саморозкриття і самовираження особистості, так як за допомогою кольорів, символів, різних художніх елементів мають можливість проявитися глибинні, інколи не усвідомлювані, думки та погляди, які можуть ставати на заваді міжособистісному спілкуванню у позитивному руслі [18]. Адже малюнок, як спосіб спілкування та вираження власних емоцій та почуттів, існує з часів появи людства.

Організація арт-терапевтичних занять може бути як в індивідуальній, так і в груповій формі. У груповій формі такі заняття дають можливість учасникам, у взаємодії один з одним, розвивати соціальні навички, виражати за допомогою підбору кольорів та художніх засобів свої почуття та краще розуміти почуття інших.

Вміння комунікувати з людьми, що нас оточують, виражаючи власне ставлення до будь-яких питань, при цьому поважаючи позицію співрозмовника, можна вдосконалювати за допомогою дискусійних вправ. Дискусія, як інноваційний метод організації освітнього процесу, на наш погляд, заслуговує на те, щоб бути використаною на шляху формування толерантності старших підлітків.

У ході ведення дискусії всі учасники «на рівних» мають можливість висловити свої думки та ідеї стосовно важливих для них питань. Однією з важливих умов у досягненні результативності проведення дискусій є те, щоб тема, запропонована для обговорення у групі була справді значущою для підлітків та мала безпосереднє відношення до їхнього життя. У цьому випадку, рішення, прийняті в процесі дискутування, можуть бути реалізовані в реальних життєвих ситуаціях [20]. Під час проведення дискусій в інклюзивному освітньому середовищі, підліткам може бути запропонована,

припустимо, тема, яка стосується взаємодії з інакшими, не схожими на більшість, людьми. Обговорюючи можливі при цьому варіанти міжособистісного спілкування, учасники дискусії мають можливість подивитися на дане питання з різних сторін, так як поява альтернативних думок і є умовою правильно організованої дискусії, та дійти важливих особисто для кожного висновків. При цьому вчитель займає нейтральну позицію та виконує роль посередника, що дає можливість учням не боятися власних висловлювань.

Тож, підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що використання інноваційних методів та форм у процесі формування толерантності старших підлітків є не лише виправданою а й необхідною умовою у роботі з сучасними підлітками. При цьому важливо, щоб педагоги, плануючи даний процес, враховували індивідуальну ситуацію у певному підлітковому колективі.

3.2. Методичні рекомендації щодо формування толерантності у старших підлітків

Толерантність особистості є головною умовою миру в сім'ї, суспільстві, світі. В умовах інклюзивного навчання, головним завданням якого є вільне спілкування всіх дітей між собою, незалежно від їхніх особливостей, виховання толерантного ставлення до «інакших» людей є пріоритетом у формуванні особистості підлітка. У даному напрямку важливою є участь всіх членів виховного процесу: сім'ї, педагогічних працівників, суспільства.

В результаті дослідження взаємостосунків старших підлітків, в яких мали змогу проявитися такі риси особистості як толерантність та інтолерантність, було розроблено рекомендації батькам та педагогічним працівникам щодо формування толерантності підлітків в умовах інноваційного інклюзивного освітнього середовища.

Рекомендації батькам підлітків:

1. Допомогти своєму підлітку та підтримати його у прагненні пізнати самого себе. Люди, які знають свої сильні та слабкі сторони можуть критично оцінювати себе та свої вчинки, і як результат - не звинувачувати всіх навколо у своїх негараздах. Толерантні особистості, знаючи не лише свої позитивні якості, а й негативні, мають більший потенціал для саморозвитку.

2. Дати своїй дитині відчуття захищеності. Інтолерантність формується в результаті побоювання, що від соціуму надходить постійна погроза. Для формування толерантної особистості важливо жити у згоді з собою та з оточуючими.

3. З раннього дитинства виховувати почуття відповідальності. Толерантні люди не прагнуть перекласти на інших відповідальність, тому що усвідомлення цієї відповідальності є одним із проявів толерантності, в той час як інтолерантні намагаються будь-якими шляхами перекласти відповідальність на інших.

4. Дати усвідомлення того, що світ не складається з крайнощів. Визнання його у всій своїй багатоманітності – це шлях до формування толерантної особистості.

5. Виховувати здатність до емпатії, соціальну співчутливість, уміння давати коректну оцінку поглядам та вчинкам інших людей.

6. Виховувати почуття гумору. Здатна посміятися над собою особистість не схильна самостверджуватися за рахунок переваги над іншими.

Вплив сім'ї та її цінностей на становлення особистісних якостей підлітків важко переоцінити, так само як і вплив педагога, який своїм прикладом стосунків з учнями та колегами може або посилити виховний вплив, або звести його нанівець. Лише по-справжньому толерантний вчитель може виховувати толерантних учнів, особливо це стосується підліткового віку, коли наставник аналізується вихованцями з усіх сторін.

Рекомендації педагогам:

1. Продумувати та чітко уявляти кінцеву мету виховних заходів для формування толерантності підлітків.

2. Толерантний підліток є результатом впливу толерантного педагога, тому кожному викладачеві потрібно дбати про підвищення педагогічної майстерності та власної культури спілкування, особливо в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами.

3. Вдосконалювати свої комунікативні вміння. Саме комунікативна невідповідність вчителя може стати причиною конфліктів з учнями та конфліктних ситуацій між самими учнями.

4. Виховувати толерантну особистість в умовах нового часу зможе лише педагог з високим інноваційним потенціалом, тому важливою умовою виховання толерантності підлітків є використання нових нетрадиційних рішень проблеми міжособистісного спілкування учнів в умовах інклюзивного навчання.

5. Створити сприятливий педагогічний клімат у закладі освіти, побудований на співпраці, терпимості, справедливості, чуйності, врахуванні індивідуальних особливостей всіх учасників освітнього процесу.

У ході емпіричних досліджень було виявлено, що виховання толерантності підлітків краще за все організувати за допомогою інноваційних форм та методів. Усвідомлюючи значення активних, інтерактивних інноваційних технологій для виховання толерантності, які будуються на реальному життєвому досвіді старших підлітків, можна вважати основним завданням педагога формування у них готовності до дій, які відповідають моральним установкам толерантної людини. Тому пропонуємо для роботи педагогічним працівникам Програму інтегрованих занять для формування толерантності старших підлітків, складену з врахуванням рекомендацій Л. Живолуп, Н. Кальки, З. Ковальчук (див. додаток Д) [12,18]. Дана програма, на нашу думку, дає можливість підліткам розширити свої уявлення про толерантність як універсальний принцип життя людини та виховувати у них

толерантність як особистісну якість. Форми і методи роботи, використані у даній програмі: круглий стіл, арт-терапевтичне заняття, заняття з елементами тренінгу, ігри, вправи, обговорення. Програма складається з п'яти, різних за своєю формою та методами, занять:

- Круглий стіл «Толерантність - шлях до миру»;
- Заняття з елементами тренінгу «Толерантність до інших: різні світи»;
- Арт-терапевтичне заняття «Дружнє містечко»;
- Виховний захід «Ярмарок захоплень»;
- Інтерактивне підсумкове заняття «Пам'ятати – знати – в мирі жити».

Результатом впровадження даної програми, на нашу думку, є розширення уявлень старших підлітків про толерантність та нетерпимість; краще розуміння підлітками значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми, а також у різних життєвих сферах; розвиток вміння застосовувати комунікативні можливості для розв'язання життєвих проблемних ситуацій, що потребують взаємодії; здобувають вміння усвідомлювати та вербально окреслювати власний стан та стан оточуючих і враховувати його у взаєминах з однолітками й дорослими. Заняття сприяють розвитку комунікативних здібностей, формуванню морально-етичних уявлень, формуванню соціальної компетенції, моральних якостей, толерантної культури. Учасники програми набувають навичок, що допомагають розвинути в собі якості толерантної особистості.

Висновки до розділу 3

Враховуючи все вище викладене, можна зробити висновок, що основними напрямками у формуванні толерантності старших підлітків в умовах інноваційного інклюзивного освітнього середовища є формування

самосвідомості, виховання почуттів та формування позитивних поведінкових моделей. Для досягнення цих завдань ефективним інструментом є використання інноваційних способів та методів педагогічного впливу на шляху виховання толерантності старших підлітків, так як дані методи пробуджують активність, самоусвідомлення, підвищують рівень самостійності, навчають комунікації.

У процесі планування використання інноваційних методів для формування толерантності старших підлітків педагогам важливо враховувати та спиратися на життєвий досвід учнів аби викликати зацікавленість у виробленні у себе настанови на прийняття іншої, несхожої до себе особистості; розробляти такі ситуаційні моделі, які б вчили підлітків поважати та захищати мирним шляхом права інакших людей.

ВИСНОВКИ

1. В результаті аналізу джерельної бази дослідження толерантності та науково-педагогічних практик виявлено, що толерантність розглядається як повага і готовність визнати рівність всіх членів суспільства, а також відмова від авторитарного домінування і насильства. Тож розумітимемо толерантність як визнання прав іншого, сприйняття його як рівного собі та готовність прийняти та взаємодіяти з представниками інших культур. А інноваційне інклюзивне освітнє середовище трактуватимемо як частину життєвого та соціального простору, організація якого спрямована на виховання індивідуальності, терпимості, толерантності шляхом використання інноваційних педагогічних технологій, які враховують інтереси, можливості та потреби всіх його учасників.

2. Дослідивши психолого-педагогічну літературу щодо особливостей розвитку учнів старшого підліткового віку було узагальнено характерні ознаки старшого шкільного віку у контексті формування толерантності учнів старшої школи. Було з'ясовано, що провідним чинником, який впливає на виховання толерантності старших підлітків, є їхня інтеграція в інноваційне інклюзивне освітнє середовище, яке є особливим соціальним простором, якому притаманна структурованість соціальних та культурних проявів а також присутність таких осіб, як педагоги, що стають ключовими фігурами у даному просторі.

3. З'ясовано, що виховання толерантності – це цілеспрямована діяльність, якій притаманний вектор на формування і розвиток контактної, терпимої, поступливої, емоційно стабільної особистості, у якої добре розвинена емпатія, а тому та вміння прийти на допомогу та свідомо соціальна активність є нормою у взаєностосунках із соціумом. Вихованість у старших підлітків толерантності розуміється як здатність до терпимої поведінки, на основі наявних у них знань про норми та правила, яких дотримується коректна

особистість та відповідних дій у відношенні до однолітків, без зовнішнього спонукання до цього.

Визначено, що процес виховання толерантності старшокласників має будуватися педагогом з урахуванням специфіки віку, а також мати комплексний та цілеспрямований характер. Даний процес повинен розгортатися з дотриманням ряду принципів, які забезпечують високу ефективність у формуванні толерантності старших підлітків.

4. Проведене емпіричне дослідження показало, що рівень толерантності його учасників задовільний, проте, задля покращення результатів процесу виховання толерантності старших підлітків доцільним є ширше використання інноваційних форм та методів педагогічного впливу.

Розроблено Програму інтегрованих занять для формування толерантності старших підлітків, побудовану на засадах особистісно-зорієнтованого, гуманістичного та діяльнісного підходів. Дана програма передбачає використання таких нетрадиційних форм та методів: ділові та рольові ігри; соціометричні вправи; психогімнастику; програвання ситуацій; арт-терапію; тренінгові заняття; виставки; інноваційні технології; ігри на самооцінювання і саморегуляцію, емоційно-розвивальні ігри.

Інноваційні методи прості, доступні, ефективні, не мають вікових меж, а особистісно-орієнтований підхід в роботі з дитиною сприяє вибору найбільш оптимальної, результативної комплексної методики.

Обґрунтовано ефективність впровадження інноваційних форм та методів роботи по формуванню толерантності старших підлітків.

Завдання виконано, мети роботи досягнуто.

Подальшого дослідження потребують питання вдосконалення інноваційних форм, методів та прийомів психолого-педагогічного забезпечення процесу гуманізації міжособистісних взаємин підлітків в інклюзивних класах, та поглиблення змісту взаємин, уточнення їх структури в умовах сучасної нової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпалько О. В. Розвиток соціальної активності особистості у дитячому об'єднанні. Вісник психології і педагогіки: зб. наук. пр. : Київ, 2012. Вип. 8. С. 3-16.
2. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Том 2. Чернівці : Букрек, 2015. 640 с.
3. Бончук Н. В. Психологічні аспекти толерантності старших підлітків. Молодий вчений. 2016. № 11 (38). С. 361-367
4. Валентик Н. Інклюзивна освіта: за і проти. Директор школи. 2010. №14-15. С. 45-58.
5. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання». Херсон, 2007. 22 с.
6. Горват М. В. Виховання толерантності в процесі інтерактивного педагогічного спілкування : метод. посіб. Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. : Умань : Жовтий О. О. вид., 2013. 221 с.
7. Даніелс Р. У класі – діти з особливими потребами. Шкільний світ. 2008. №3. С. 18-19.
8. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») : Постанова Кабінету Міністрів України від 03 лист. 1993 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>
9. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : підручник. 3-тє вид., випр.: Київ : Академвидав, 2015. 304 с.
10. Дрозд О. В. Формування толерантності учнів 5-9 класів у поліетнічному середовищі позашкільного навчального закладу : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Умань, 2015. 20 с.
11. Дроздецкая И. А. Исследование толерантности в подростковой среде как ориентир для моделирования внеурочной деятельности школы.

Вестник Томского государственного педагогического университета. 2012. №11. С. 5-7

12. Живолуп Л. В. Тренінг розвитку толерантності у підлітків : навч. посіб. Кременчук, 2008. 33 с.

13. Загвязінський В. І. Теорія навчання і виховання [Електронний ресурс]: посібник. Режим доступу: https://stud.com.ua/47371/pedagogika/teoriya_navchannya_i_vihovannya – Назва з екрана.

14. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

15. Ілляшенко Т. Інтеграція дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітній школі. Почат. шк. 2007. №12. С. 46-49.

16. Інноваційні педагогічні технології : посібник: за ред. Огієнко О. І.: авт.кол. Огієнко О. І., Калюжна Т. Г., Красильник Ю. С. та ін.: Київ, 2015. 314 с.

17. Інноваційні технології навчання.: навч. посібн. для студ. вищих технічних навчальних закладів.: кол. авторів; Київ : НТУ, 2017. 172 с.

18. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.

19. Калініченко І. О. Науково-методичні засади інклюзивної педагогіки у контексті реформування сучасної української школи. Педагогіка здоров'я : збірник наукових праць VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. за заг. ред. акад. І. Ф. Прокопенка. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. 804 с.

20. Кирильчук О. Б. Дискусія як інноваційний метод навчання та виховання риторичної культури старшокласника. Наукові записки Полтавського нац. педагогіч. універ. ім. В. Г. Короленка: Полтава, 2011. Вип. 19. С.457-461

21. Кожухарь Г. С. Формы межличностной толерантности: критериальные признаки и особенности. Психологический журнал. 2008. №3. С. 30-40.
22. Колупаєва А. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : навч.мет.посіб.: Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.
23. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: від основ до практики: монографія. Київ : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
24. Колупаєва А. А., Софій Н. З. Інклюзивна школа: особливості організації та управління. Київ : ФО Парашин, 2015. 128 с.
25. Король Л. Д. Умови та фактори формування міжнаціональної толерантності в молоді. Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ : ЛАДО, 2013. №39. С. 112-117
26. Кравець Н. Особливості розумової працездатності школярів в умовах інклюзивного навчання. Рідна школа. 2009. №11. С. 52-56.
27. Крокер Н. І. Політика підтримки інклюзії (канадський досвід). Дефектологія. 2009. №4. С. 4-6.
28. Макар Л. М. Сутність освітнього середовища в педагогічному процесі. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2013. № 30. С. 229-236.
29. Максименко С. Д., Прокоф'єва О. О., Царькова О. В., Кочкурова О. В. Практикум із групової психокорекції: підручник. Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. 414 с
30. Матієнко О. С. Толерантність: введення в проблему. : посібник : Вінниця : ВДАУ. 2006. 40 с.
31. Мельничук М. М. Дослідження детермінант толерантності як системної характеристики особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. № 2 (1). С. 94-98.

32. Михайліченко М. В., Рудик Я. М. Освітні технології: навчальний посібник. Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2016. 583 с.
33. Молчанова А. О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
34. Мотуз Т. В. Педагогічні умови виховання толерантності учнівської молоді. Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. 2017. №4. С. 96-103
35. Муляр О. П. Формування толерантності старшокласників у процесі навчання суспільнознавчих предметів : автореф. дис . канд. пед. наук: 13.00.02. Київ : Б.в., 2012. 20 с.
36. Нечерда В. Б. Виховання толерантності у підлітків у контексті формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер.: Психолого-педагогічні науки. 2012. № 7.
37. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. Київ: Кондор, 2015. 469 с.
38. Психологія.: навч. посіб.: О.В. Винославська, О.А. Бреусенко-Кузнєцов, В.Л. Зливков та ін.; за наук. рад. О.В. Винославської. 2-е вид., перероб. та доповн. Київ: Фірма ІНК ОС, 2009. 390 с.
39. Рибачук. В. М. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці. Педагогічний процес: теорія і практика, № 1-2, 2015. С. 147-152.
40. Сак Т. Технологія портфоліо в інклюзивному класі. Дефектологія. 2009. № 4. С. 6-9.
41. Совин М. Толерантність у сучасному суспільстві. Соціально-психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобалізованого світу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. С. 182-183

42. Столяренко О. Проблема формування толерантних міжособистісних стосунків у молодіжному середовищі. Рідна школа. 2010. №11. С.54-60

43. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. : Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2 : Формування комуністичних переконань молодого покоління ; Як виховати справжню людину ; Сто порад учителєві. 1976. 670 с.; с. 149-157

44. Тимченко О. І. Вчимося бути толерантними. Для учнів середнього шкільного віку. Шкільному психологу. 2011. № 5. С.22-24

45. Тугай В. М. Особливості виховання толерантних взаємин молодших школярів. Педагогіка та психологія. 2015. №51. С.134-142

46. Ясько Б. А. Толерантність у сучасному суспільстві.: посіб.: Київ : Наукова думка, 2012. 142 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для батьків: «На скільки Ви толерантні?» /«Чи толерантна Ви особистість?» (О. Матієнко)

1. Як Ви вважаєте, чи існує в сучасному суспільстві гостра проблема морального виховання дітей?
2. На Вашу думку, що породжує насильство та жорстокість?
3. Чи можна зменшити рівень насильства та жорстокості в суспільстві? Якщо так, то яким чином?
4. Чи зустрічалися Ви з поняттям «толерантність», «інтолерантність»?
5. Якою Ви уявляєте толерантну людину?
6. Чи знаєте Ви про День толерантності?
7. Що робить вас частиною суспільства?
8. На Вашу думку, діти з особливими освітніми потребами повинні мати ті самі права, що й інші?
9. Чи можуть відмінності між людьми стати причиною насильства та жорстокості? Поясніть свою точку зору.
10. Яке Ваше ставлення до інклюзії та інклюзивного навчання?

Анкета для підлітків: «Чи знаєш ти, що таке толерантність?»

(О. Матієнко)

1. Чи ти чув (-ла) колись, що таке «толерантність»?
2. Коли вперше ти почув (-ла) це слово та від кого?
3. Що для тебе означає поняття «толерантність»? Що таке «інтолерантність»?
4. Що робить тебе частиною інших людей (клас, сім'я, друзі)?
5. Які риси повинна мати особистість, що прагне бути толерантною?
6. У чому проявляється толерантність твоїх друзів/рідних?
7. Чи готовий (-ва) ти вислухати думку інших навіть якщо вона відрізняється від твоєї?
8. Як ти ставишся до людей, котрі відрізняються від тебе?
9. Чи зможеш ти прийняти людину такою, якою вона є?
10. Яке твоє ставлення до дітей з особливими освітніми потребами?
11. Кого ти вважаєш найбільш толерантною людиною?
12. Ти вважаєш себе толерантною чи інтолерантною особистістю?
Чому?

Анкета для дітей з ООП: «Як ти розумієш поняття толерантності?»

(О. Матієнко)

1. Як ти розумієш поняття «толерантність»?
2. На твою думку, якими рисами повинна володіти толерантна особистість?
3. Що робить тебе частиною інших людей (клас, сім'я, друзі)?
4. Чи ставились до тебе з повагою? У чому це проявлялось?
5. Чи відповіси ти на грубість також грубістю?
6. Чи важко тобі спілкуватися зі своїми однолітками? Як ти відчуваєшся в класі, в школі?
7. Назви ім'я людини, яку ти вважаєш особистістю (історична особа, сучасник). Чому?
8. Кого ти вважаєш найбільш толерантною людиною?

Тест на виявлення проявів толерантності старших підлітків

(О. Матієнко)

1. Іван має нетипову для хлопця зачіску – занадто довге волосся. Як поводитися тим, кому такий стиль не подобається?
 - а) постійно демонструвати своє невдоволення
 - б) вимагати дотримуватися на заняттях у школі загального стилю одягу та зачіски
 - в) виходити з того, що людина має право на самовираження й може робити що завгодно зі своїм волоссям
2. Іванна часто пропускає уроки без поважних причин. Як ставитись до цього?
 - а) засуджувати ці вчинки
 - б) вважати, що це її особиста справа і не втручатися
 - в) з розумінням поставитися до проблем Іванни і поступово заохочувати її до навчання
3. Михайло постійно виявляє неповагу до інших, брутальність до своїх однокласників. Що робити?
 - а) відповідати брутальністю на брутальність
 - б) прагнути уникати спілкування
 - в) з'ясувати мотиви такої поведінки, проводити з хлопцем роз'яснювальну роботу
4. Ваша подруга одягла на вечірку вбрання, яке їй не личить та й недоречно на цьому заході. Що ви зробите, аби ваша подруга не була посміховиськом?
 - а) запропоную ультиматум: або вона переодягається, або йде відпочивати сама
 - б) натякну, що вона має кумедний вигляд

в) коректно вкажу їй на недоречність такого вбрання

5. Ви – прихильник здорового способу життя. Ваш молодший брат не робить зарядки, палить, нерационально харчується. Що ви робитимете?

а) розповім батькам, нехай вони вирішують, що робити

б) зроблю вигляд, наче нічого не помічаю

в) пояснюватиму переваги здорового способу життя й залучатиму до спільних занять спортом.

Оцінюємо отримані результати:

а) – 1 бал, б) – 2 бали, в) – 3 бали

Підраховуємо загальну кількість балів:

5 балів – ви досить категорична, негнучка, нетерпима до інших людина.

Маючи таку позицію, ризикуєте залишитися самотнім! Розпочніть з обдумування такого вислову: «Всі люди різні – не кращі й не гірші, а просто різні».

6-10 балів – ви характеризуєтесь як дещо відсторонена особистість із життєвим принципом «Моя хата – скраю, я нічого не знаю», або ж маєте велику витримку щодо поведінки, думок, традицій інших людей. По-перше намагайтеся визначити межу вашої терпимості! По-друге, зважте, аби вас не називали надто байдужою людиною.

11-15 балів – прийміть вітання! Ви – толерантна особистість, цінуєте людей, поважаєте їхні почуття, переконання, незалежно від того, чи збігаються вони з вашими.

Програма інтегрованих занять для формування толерантності старших підлітків.

Круглий стіл «Толерантність - шлях до миру»

«Толерантність — це мистецтво жити з іншими людьми та з іншими ідеями.»

Кофі Аннан, лауреат Нобелівської премії миру

«Не можна зіграти «Гімну Свободи» на інструменті насильства.»

Станіслав Єжи Лец, польський поет і філософ

Мета: ознайомити з поняттями «толерантність» і «толерантна особистість», критеріями і соціальними виявами толерантності й нетерпимості, показати значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми у різних життєвих аспектах; розвивати уяву, здатність до емпатії, співпереживання і співчуття, довіру, самопізнання як елементи толерантності в контексті взаємин з іншими.

Обладнання: плакати з висловами про толерантність, листи А4, стікери, ручки, мультимедійні засоби.

Тривалість: 45 хв.

План заходу

I. Вступне слово вчителя.

Сьогодні у нас є можливість сісти за імпровізований круглий стіл для серйозної розмови про толерантність людини та яку роль вона відіграє у нашому житті.

Запрошую вас взяти активну участь у обговоренні.

II. Повідомлення теми, мети, девізу заняття.

Вчитель. Девізом нашої зустрічі став вислів українського поета та

педагога Григорія Сковороди: «Не все те неправильне, що тобі незрозуміле».

- Як ви розумієте цей вислів?

III. Основна частина.

1. *Вчитель*. Кожного дня ми з вами спілкуємося з великою кількістю різних людей. Проте це спілкування не завжди приносить нам задоволення та позитивні емоції. Спілкуючись з іншими часто можна почути такі фрази: «Ні, ну ти бачив (-ла) у що він (вона) вдягнений (-на)?» або «Ну як можна вважати «Динамо» кращою футбольною командою, якщо найкращі це «...»?!». У відповідь ми можемо кивати головою в знак підтримки, можемо в думках обуритися такій категоричності але промовчати, а можна толерантно висловити власну думку з цього приводу. Давайте розберемося із самим поняттям «толерантність».

2. Перегляд та аналіз фрагменту відео «Толерантність як категорія етики» (URL: <https://www.youtube.com/watch?v=taBSHHqmn9E>).

3. Робота із словничком «Толерантність... Що це?»

Останнім часом поняття «толерантність» стало міжнародним терміном.

Толерантність (від латинського - стійкий, терпимий, що допускає відхилення) – особиста риса людини, терпимим ставленням до чужої думки, релігії, поведінки, повага до гідності й прав інших людей; здатність поставити себе на місце іншої людини.

Складність розуміння поняття «толерантність» полягає в його різному значенні в різних мовах. Воно залежить від історичного досвіду народів.

Толерантність (Англія) – готовність і здатність бути терпимим, без протесту сприймати особистість.

Толерантність (Іспанія) – здатність визнавати відмінний від власного світогляд.

Толерантність (Франція) – ставлення, яке припускає відміну від думки та дії інших; повага до волі іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів.

Толерантність (Китай) – дозволити приймати, бути до інших доброзичливими.

Толерантність (ОАЕ) – прощення, м'якість, милосердя, співчуття, доброзичливість, терпимість.

Толерантність (Греція) – терпіння, готовність до примирення.

В українській мові існує два слова з подібним значенням: «толерантність» і «терпимість». Воно означає здатність, уміння миритись з інакшою думкою.

– Оберіть пояснення поняття «толерантність» яке близьке особисто Вам.

4. Обговорення життєвого досвіду учнів на основі притчі.

Притча.

Жив собі хлопець із жахливим характером. Якось батько дав йому ящик із цвяхами і сказав по одному забивати у паркан щоразу, коли син втратить терпіння і посвариться з кимось. Першого дня хлопець забив 37 цвяхів.

Згодом він навчився володіти собою, і кількість забитих цвяхів щодня зменшувалася. Хлопець зрозумів, що легше навчитися володіти своїми емоціями, ніж забивати цвяхи.

Нарешті настав день, коли він не забив жодного цвяха. Син підійшов до батька і сказав, що в цей день не забив жодного цвяха. Тоді батько наказав синові витягати з паркана по одному цвяху в той день, коли він не втратить самоконтролю і ні з ким не посвариться. Минали дні, і згодом син зміг сказати батькові, що в паркані не залишилося жодного цвяха.

Батько підвів сина до огорожі і сказав: «Ти добре зробив, синку, але подивися, скільки дірок залишилося... Огорожа вже ніколи не буде такою, як колись...

5. Програвання ситуацій.

– Яке продовження, на вашу думку, можуть мати такі ситуації з позиції толерантної людини? А з позиції інтолерантної, тобто нетерпимої особистості?

- Друг запросив Вас разом піти на концерт свого улюбленого музичного гурту, але Вам його творчість не дуже подобається....

- У розмові з Вами сусідка почала обговорювати «не вдалу», на її думку, зачіску вашої спільної знайомої...

6. Складання «Кодексу толерантної людини».

– Зараз кожному з вас надається можливість висловити свій погляд на те, якою ж має бути толерантна людина: бажані риси характеру, вчинки, життєва позиція тощо. На основі ваших думок ми складемо «Кодекс толерантної людини».

III. Заключна частина.

Учитель пропонує створити «Колаж думок».

– Ми з вами живемо у суспільстві і хочемо щоб воно було цивілізованим. Однією з ознак цивілізованого суспільства є толерантне відношення до оточуючих людей. Зараз кожен з вас отримає стікер з фразою «*Толерантність - це важливо, тому що...*». Закінчіть, будь ласка, фразу.

Після того, як всі учні закінчили роботу зі стікерами, створюють на фліпчарті (дошці, ватмані..) із них колаж.

– Отже, наша зустріч за круглим столом завершується. Дуже сподіваюся на те, що кожен з вас віднині буде більш терплячим, чуйним, співчутливим до інших людей.

Заняття з елементами тренінгу «Толерантність до інших: різні світи»

Мета: дати уявлення про масштаби і небезпеку виявів нетерпимості між народами і культурами; розвивати соціальну уяву і соціальну перцепцію, сформувати навички й настанови, необхідні для успішної взаємодії з представниками іншої культури, людьми, що сповідують інші погляди, допомогти усвідомити різноманіття культур.

Обладнання: невеликі квадратики кольорового паперу; карта світу і прапорці; клубок ниток чи моток мотузки.

Тривалість: 45 хв.

Форма роботи: групова.

Хід заняття

I. Вступне слово.

Вчитель. Ми з вами вже маємо уявлення про те, що означає слово «толерантність». А сьогодні на занятті ми матимемо змогу побачити до чого може призвести інтолерантність.

II. Основна частина.

1. Вправа «Відгадай колір за жестом»

Мета: розвиток невербальної експресії.

Учасник, який бажає розпочати гру, виходить за двері, а клас в цей час вибирає якийсь колір з-поміж розкладених на столі квадратів. Учасник, що повернувся, має відгадати, який колір було обрано. Для цього він може звернутися до кожного з учасників і ця людина повинна показати обраний колір рухом.

2. Вправа «Карта нетерпимості»

Мета: показати, наскільки широко поширена інтолерантність у світі і як вона небезпечна; стимулювати у старшокласників зацікавленість у пошуках шляхів виходу із глобальних конфліктів.

Діти з допомогою вчителя називають «гарячі точки» планети (наприклад Югославія, Афганістан, Іран, Ізраїль тощо) і позначають їх на карті прапорцями.

Питання для обговорення:

- Чи можна виправдати конфлікти, що призводять до людських жертв?
- Які основні причини конфліктів?

– Які ви могли б запропонувати способи, що допомагають уникнути та не допустити виникнення загрози війни?

3. Вправа «Групова картинка»

Мета: усвідомлення стереотипів поведінки різних груп; активізація, підвищення настрою в учасників групи.

Клас ділиться на групи з чотирьох-п'яти осіб. Кожна група обирає якусь національність, народ, етнічну групу і придумує, як її зобразити так, щоб інші учасники могли відгадати. Можна використовувати міміку, жести, вигуки, але не можна використовувати слова. Дається кілька хвилин на підготовку завдання, потім групи представляють свою пантоміму всьому класу. Діти вгадують, який народ зображує дана група.

4. Вправа «Павутина забобонів»

Мета: показати, як почувається людина, яка є об'єктом стереотипів і забобонів; дати старшокласникам можливість навчитися підтримувати людину, що почувається приниженою.

Вчитель розповідає про негативну роль забобонів у взаєминах між людьми та просить учасників згадати і назвати який-небудь народ, що традиційно є об'єктом глузувань і анекдотів. Далі пропонує комусь з учасників зіграти роль обраного народу. Цей учасник сідає в центр кола на стілець, а інші починають розповідати про названу національність анекдоти, засновані на негативних стереотипах і забобонах чи висловлювати існуючі негативні уявлення. Після кожного негативного висловлення ведучий обмотує учасника, що представляє «народ», мотузкою, ніби обплутуючи «павутиною забобонів», доти, доки той не зможе поворухнутися. Потім вчитель запитує «народ» про те, що він зараз відчуває. «Народ» розповідає про свій стан і свої почуття. Вчитель ставить питання класу:

– Які у вас виникли почуття?

– Ви б хотіли опинитися в ролі такого «народу»?»

У підлітків має виникнути бажання розплутати «народ», для цього

вчитель пропонує всім пригадати щось гарне про цей «народ». Учасники по черзі висловлюються, а вчитель у цей час поступово розплутує «павутину». Вправа закінчується, коли «народ» цілком звільнений від «павутини забобонів».

III. Заключна частина. Рефлексія

- Які стереотипи впливають на поведінку людини?
- Які почуття можуть виникати в людей, що зазнають нетерпимого ставлення з боку оточуючих?

Арт-терапевтичне заняття «Дружнє містечко»

Мета: розвивати почуття «ми» та навички спільної діяльності, формувати навички міжособистісної взаємодії в групі, покращити психологічну атмосферу колективу.

Обладнання: папір А2 (4 листи, склеєні між собою), олівці, фарби, пензлики.

Тривалість: 45 хв.

Форма роботи: групова.

Хід заняття

I. Налаштування на творчість.

Кожен учасник на звичайному листі А4 малює із заплющеними очима своє обличчя. Відкривають очі та діляться враженнями від свого «портрета».

II. Активізація чуттєвих сфер.

Звучить музика без слів.

- Уявіть кольори, якими ви «намалювали б» дану мелодію.

III. Колективна творча робота.

Кожен учасник групи знаходить на великому аркуші місце, де малює власний будиночок. Коли всі будинки готові, кожен учасник розказує про цей свій будинок (скільки осіб в ньому живе, чим займаються, де працюють).

Потім кожен учасник обирає 3-4 найбільш привабливі для нього будиночки і малює до них доріжки. Група придумує назву всьому містечку, домальовує парки, озерця, магазини, атракціони і все, що вважають необхідним.

IV. Обговорення.

Учасники діляться своїми емоціями (за бажанням), які виникали під час роботи. Висловлюють враження від власних творінь.

V. Рефлексія.

- Який Ваш будинок і хто в ньому живе?
- Які будинки розміщені поруч?
- Наскільки Вам комфортно поруч з ними?
- До яких будинків Ви провели доріжки, чому саме до них?
- Які будинки викликають у вас острах, цікавість, замилювання?
- Чи достатньо Вам місця для малюнку свого будинку?
- Чи подобається Вам розташування Вашого будинку?

VI. Підсумок

– Подивіться на ваше містечко. Як вигадаєте, його мешканці живуть дружно? Чи немає у цьому містечку жителів, які почувуються некомфортно через ставлення до них інших мешканців? Що ви можете зробити для того, щоб тут запанувала більш дружня атмосфера?

Виховний захід «Ярмарок захоплень».

Мета: ознайомлення підлітків із незвичайними можливостями, талантами, захопленнями кожного з них; розкриття особливостей своїх досягнень; розвивати повагу і толерантне ставлення один до одного.

Обладнання: плакати з видатними українцями (спортсмени, художники, танцюристи тощо), інвентар для столів «майстрів», мультимедійне обладнання.

Тривалість: 45 хв.

Хід заняття

I. Вступна частина.

Звучить бадьора мелодія.

Вчитель. Вітаю вас на нашому «Ярмарку захоплень»! Сьогодні яскравими барвами розквітнуть ваші таланти. Ви зможете продемонструвати чим любляете займатися у вільний час, чим захоплюєтеся, від чого горять ваші очі! Кожен з вас зможе навчитися чогось цікавого на майстер-класах, які покажуть ваші однокласники.

II. Основна частина.

У приміщенні оформлено столи «майстрів» присвячених різним хобі. За цими столами діти демонструють свої вироби (картини, скульптури, оригамі, витинанки, картини з бісеру тощо) або інші таланти (танець, пісня, бойові прийоми тощо). За можливості учасники показують майстер-класи. Підлітки, які ще не мають певних захоплень, переміщуючись між столами, мають можливість надихнутися, а «майстри» – поділитися один з одним своїми захопленнями.

III. Заключна частина.

Обговорення.

- Хто вас вразив найбільше своїми захопленнями? Чому?
- Яке хобі стало для вас відкриттям?
- Хто з вас після сьогоднішньої нашої зустрічі спробує себе у новому занятті?

Вчитель. Сьогодні ми всі мали можливість побачити, що у кожного з

нас може бути якийсь талант. Про якісь із них ми знали, про якісь могли здогадуватися, а хтось став для нас сьогодні справжнім відкриттям. Я вам бажаю не втратити іскри свого захоплення та завжди прагнути до саморозвитку.

Інтерактивне підсумкове заняття «Пам'ятати – знати – в мирі жити».

Мета: узагальнити знання учнів про толерантність; розвивати почуття спільності, взаємопідтримки; виховувати прагнення до самопізнання та самосприйняття.

Обладнання: м'яч, аркуші паперу, ручки, смартфони.

Тривалість: 45 хв.

Хід заняття

I. Вступна частина.

Вчитель. Протягом кількох зустрічей ми з вами намагалися стати кращими: більш чуйними, терплячими, уважними – толерантними. На сьогоднішньому занятті ми пригадаємо цей наш спільний досвід та підведемо підсумки нашої роботи по самовдосконаленню.

II. Основна частина.

1. Вправа «Згадати все»

Учасники кидають один одному м'яч, називаючи якості й особливості поведінки, властиві, на їхній погляд, толерантній людині.

2. Створення відео ролику «Реклама толерантності»

Старшокласники розбиваються на групи по 7-8 чоловік. Кожна група має створити короткий відео ролик, який би рекламував толерантність та толерантне ставлення.

3. Презентація роликів

Кожна група презентує створений контент.

III. Заключна частина.

Вправа «Поема про толерантність»

Кожен учень на аркуші пише свій рядок, потім передає його сусідові

праворуч і той дописує свій рядок, що продовжує поему тощо. Після того, як кожний напише по одному рядку на аркуші, закінчена поема повертається до вчителя. Вчитель зачитує готове творіння. Поему можна розмножити й роздати всім учасникам на згадку.